

TÜRKÇE'DE İBN HALDUN ÜZERİNE YAPILAN ÇALIŞMALAR

Yrd. Doç. Dr. Yavuz YILDIRIM*

ÖZET

İbn Haldun, İslam ilim geleneği mensupları içinde Türkiye'de en geniş ilgi görenlerden biridir. En fazla bilinen eseri Mukaddime, Osmanlı dünyasında özellikle tarih, tarih metodolojisi, toplum ve siyasete ilgi duyanlarca okunagelmış ve Türkçe'ye tercüme edilmiştir.

Modern dönemde İbn Haldun'a sosyal bilimler perspektifinden yaklaşma boyutu ortaya çıkmıştır. Bunun başlıca sebebi, onun tarih ve toplum tahlillerini bugünkü sosyal bilimlere yakın bir çerçevede sunmasıdır. Ancak İbn Haldun'a yaklaşırken zaman zaman mukayesenin ötesine geçildiği ve sosyal bilimler esas alınarak onun görüşlerinin yorumlandığı görülmektedir. Bu sebeple İbn Haldun araştırmacılarının önünde onun görüşlerini kendi bütünlüğü içinde anlayıp anlamama problemi bulunmaktadır. Bununla birlikte Türkiye'deki İbn Haldun çalışmaları hem sayıca gittikçe artmakta, hem de kalite itibarıyla yükselmektedir.

SUMMARY

TURKISH STUDIES ON IBN KHALDUN

Ibn Khaldun, belonging to Islamic science tradition, is one of the most interested in Turkey. The Muqaddimah, his well known work, was read in Ottoman world especially by whom interested in history, methodology of history, society and politics, and was translated into Ottoman Turkish.

In modern era, it appeared dimension of approach to Ibn Khaldun from the perspective of the social sciences. The main reason of this approach, that he presented his analyses of history and society in a framework near to the social sciences of our era. However, approaching to Ibn Khaldun, it seems that, researchers occasionally pass to the other side of comparison, and they comment his opinions from the perspectives of the social sciences. Because of this, one of the main problems for researchers on Ibn Khaldun is whether they understand his views in its wholeness or not. However, researchs on Ibn Khaldun in Turkey are increasing both in quality and quantity.

* * *

GİRİŞ

İbn Haldun, İslam ilim geleneği mensupları içinde Türkiye'de en fazla ilgiye mazhar olan tarihçilerden biridir. Bu ilgi tarih, tarih metodolojisi ve tarih felsefesi ile sınırlı kalmamakta, sosyal bilimlere de içine alan geniş bir yelpazeye yayılmaktadır. Hakkında Türkçe'de eski ve yeni harflerle kitap, tez ve makale olarak birçok çalışma bulunmaktadır. Ayrıca doğrudan İbn Haldun'u incele-

* İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi

meyi amaçlamayan pek çok kitapta da İbn Haldun'a bir bölüm ayrılmakta, ona atıflar yapılmakta veya onun kavramları kullanılmaktadır.

İbn Haldun'un en fazla bilinen eseri Mukaddime, modern dönem öncesinde de Osmanlı uleması ve devlet adamlarının tarih metodolojisi, tarih felsefesi/yorumu, toplum ve siyaset ile ilgili konularda müracaat ettikleri bir kitaptır. Osmanlı döneminde tercüme edilmesi ve basılması bu ilginin sonucudur. Modern dönemde özellikle sosyal bilimlerin etkisiyle birlikte bu ilginin mahiyetinde kısmen farklılık meydana gelmiş, daha doğru bir ifade ile bu ilgiye yeni bir boyut eklenmiştir. Sosyal bilimleri esas alarak İbn Haldun düşüncesinin tamamını veya bazı görüşlerini sosyal bilimler ile kıyaslama, hatta sosyal bilimlere indirgeme tavrı sıkça görülmektedir.

İbn Haldun, tarih, tarih felsefesi, İslam felsefesi, sosyoloji, sosyal psikoloji, siyaset sosyolojisi, siyaset felsefesi, hukuk, hukuk sosyolojisi, iktisat, coğrafya, din sosyolojisi, eğitim tarihi, bilim tarihi gibi disiplinlerde kendine yer bulmakta, hakkında müstakil eserler yazılmakta, özellikle teorik çalışmalarda batılı ve doğulu düşünürlerin yanında onun da konu ile ilgili görüşleri bazan genişçe, bazan kısaca verilmektedir. Özellikle modern dönemde bu kadar geniş bir ilgi görmesinin sebepleri olarak şunlar tesbit edilebilir :

a-İbn Haldun *umran ilmi* bünyesindeki tarih ve toplum tahlillerini bugünkü sosyal bilimlere yakın bir çerçevede sunarak yukarıda sayılan pek çok disiplinin problemleri ile ilgili görüşler serdetmiştir.

b-Sosyal bilimlere yakın bazı yaklaşımları sebebiyle sosyal bilimlerin kabulünü/meşruiyetini kolaylaştıracak bir unsur gibi görüldüğü izlenimi uyandırmaktadır. Mesela bu bağlamda en fazla dile getirilen hususlardan biri İbn Haldun'un, sosyolojinin gerçek kurucusu olduğudur. Bunun yanında diğer sosyal bilimleri ilgilendiren görüşleri de çoğu zaman övgüyle dile getirilmektedir.

Türkçe'de yapılmış olan İbn Haldun çalışmalarında şu genel özellikler dikkat çekmektedir:

a-Tarihi seyir açısından bakıldığında Türkiye'deki İbn Haldun çalışmalarını genel olarak bir yandan sayıca hızlanarak artarken diğer yandan kalitesinin gittikçe yükseldiği görülmektedir.

b-İbn Haldun genellikle sosyal bilimler esas alınarak değerlendirilmekte, görüşleri bir sosyal bilime, hatta bir ekole indirgenebilmektedir. Mesela onu sosyolojinin veya tarihi materyalizmin kurucusu olarak takdim eden çalışmalarda böyle bir yaklaşım söz konusudur. Bu tür yaklaşımlarda, İbn Haldun'un genellikle düşünce bütünlüğü gözden uzak tutularak değerlendirildiği görülmektedir. İbn Haldun'un görüşleri ile sosyal bilimleri mukayese ederken bu problemin far-

kında olan bazı çalışmalarda dahi zaman zaman aynı durum görülebilmektedir.

e-Yukarıdaki madde ile yakından alakalı olarak İbn Haldun çalışmaları, farklı dönemlere damgasını vuran pozitivizm ve marksizm gibi hakim ilmi bakış açılarından değişik derecelerde etkilenebilmiştir.

İbn Haldun araştırmacıları her şeyden önce onun görüşlerini kendi bütünlüğü içinde anlayıp anlamama problemi ile karşı karşıyadırlar. Bunun iki sebebi bulunmaktadır:

a- İbn Haldun'un mensup olduğu ilim geleneğini yeterli ölçüde tanımama. Bu durum İbn Haldun'un bu gelenek ile mukayesesini, -eğer varsa- hangi ekol ve görüşleri devam ettirdiğini, yeni neler söylediğini tesbit etmeyi imkansız kılmaktadır. İbn Haldun'u öncesiz ve sonrasız sayan değerlendirmelerde bu eksiğin önemli bir payı bulunmaktadır.

b- Yukarıdaki maddeyle yakından ilgili bir başka husus İbn Haldun'u tercümelerden okuma problemidir. Bu tercümelerde mevcut olan metin eksiklikleri ve çeviri yanlışları, İbn Haldun'un fikir ve kavram çerçevesinin aslına uygun olarak anlaşılmasını bazan zorlaştırabilmektedir.

Genellemelerden kaçman postmodern yaklaşımın son zamanlardaki yükselişi ile birlikte önümüzdeki dönemde İbn Haldun araştırmalarında sayıca nisbi bir gerileme beklenebilir. Zira bilindiği gibi İbn Haldun *Mukaddime*'de insan toplulukları ile ilgili genel kurallara ulaşmayı, bunları tarihe ve yaşadığı döneme uygulamayı hedeflemiştir.

Bu araştırmamızda İbn Haldun'dan bahseden veya onun görüşlerine değinen bütün yazı ürünlerini ele almamızın imkansız denilebilecek bir uğraş olacağı aşikardır. Bu sebeple doğrudan onunla ilgili veya ona bir bölüm aynan çalışmaları konu edindik. Türkçe'deki İbn Haldun çalışmalarının yayınlanmış olanlarından önemli bir kısmını ele alarak kısaca tanıtmaya gayret ettik. Bazıları hakkında değerlendirmeler yaptık. İbn Haldun'un önce eserlerinin tercümelerini, ardından onun hakkındaki telif ve tercümelemleri inceledik. İbn Haldun araştırmalarının bir kısmı, tarihi perspektif dikkate alındığında anlam kazanmaktadır. Bu sebeple -tamamen olmasa da büyük ölçüde- yayın tarihlerini dikkate alarak Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerindeki araştırmaların kronolojik seyrini takip etmeye çalıştık. Makalemizin sonunda ise Türkçe'deki İbn Haldun çalışmalarının bir dökümünü sunduk. Bu bibliyografya, ulaşabildiğimiz kitap ve makaleler ile basılmamış tezlerden oluşmuştur.

Türkçe'deki İbn Haldun literatürü içinde telifler yanında tercümelerin de önemli bir ağırlık oluşturduğu görülmektedir. Bu sebeple araştırmamıza tercümelemleri de dahil ederek Türkçe'deki yayın tarihlerine göre ele aldık.

Abdullah Topçuoğlu'nun makalesi, İbn Haldun hakkında Türkçe'deki –bildiğimiz kadarıyla- tek müstakil bibliyografya çalışmasıdır¹. Bu araştırma ağırlıklı olarak yabancı dillerdeki çalışmaları kapsamaktadır. Araştırmamızda İbn Haldun bibliyografyalarını hem güncelleştirmeye, hem de eksiklerini tamamlamaya gayret ettik. Bununla beraber ek kısmında bütün İbn Haldun çalışmalarını sunabildiğimiz iddiasında değiliz.

1- İBN HALDUN'UN TÜRKÇE'YE ÇEVİRİLEN ESERLERİ

İbn Haldun Osmanlı düşünce dünyasının ilgisini çekmiş ve bu dünyayı önemli ölçüde etkilemiş bir düşünürdür. Bu ilginin sonucu olarak bir dünya tarihi olan *Kitabu'l-İber*'in birinci kitabını oluşturan *Mukaddime*'nin tamamı ile eserin tarih bölümünün bir kısmı Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde, *Şifâü's-Sâil* ise Cumhuriyet devrinde Arapça'dan Türkçe'ye çevrilmiştir. *Mukaddime*, tercüme edilmeden önce de Osmanlı ilim ve siyaset çevrelerinde asırlarca okunmuş ve etkili olmuştur. Bundan dolayı *Mukaddime* tercümesinin, Osmanlı düşüncesinin İbn Haldun'a ilgisinin sebebi değil, sonucu olduğu bilinen bir husustur.

İbn Haldun'un tarih ve toplum ile ilgili teorik görüşlerini içeren *Mukaddime*, *Tarih*'ten daha fazla ilgi çekmiş, bu sebeple daha önce tercüme edilmiştir. Şeyhülislam **Pirizade Mehmed Sahib Efendi** (v. 1749) *Mukaddime*'yi oluşturan altı fasıldan ilk beşini ve altıncı fasılın başından birkaç babı çevirmiş fakat tercüme tamamlanmadan 1730'da I. Mahmud'a takdim etmiştir². **Pirizade**'den yaklaşık birbuçuk asır sonra **Ahmed Cevdet Paşa** (v. 1895) kitabın en zor kısmı olarak nitelediği altıncı fasıl başından itibaren tercüme etmiş³, böylece *Mukaddime*'nin tamamı Türkçe'ye kazandırılmıştır. **Pirizade** tercümesi ilk defa 1274/1857'de Mısır'da, bir yıl sonra İstanbul'da yayınlanmıştır. **Cevdet Paşa** tercümesi de bundan kısa bir süre sonra 1277/1860'da İstanbul'da basılmıştır.

Pirizade tercümeden önce müellifin hayatı ve eserleri hakkında kısaca bilgi verirken kitabı tercüme etme sebebine de değinerek eseri, özgün dili olan Arapça'dan anlayamayanlar için çevirdiğini ifade etmiştir⁴. **Cevdet Paşa** ise tercümesini Encümen-i Dâniş'in temel hedeflerinden birini oluşturan telif ve tercüme faaliyetleri çerçevesinde yapmıştır⁵.

1 Abdullah Topçuoğlu, "İbn Haldun Üzerine Bir Bibliyografya Çalışması", *Selçuk Ü. Fen-Ed. Fak. Edebiyat Dergisi*, sy. 2 (1983), Konya 1983, s. 199-241.

2 İbn Haldun, *Terceme-i Mukaddime-i İbn-i Haldun* I-II, tr.: Pirizade Mehmed Sâhib, Takvimhâne-i Amire 1275/1858.

3 İbn Haldun, *Mukaddime-i İbn-i Haldun'un Fasl-ı Sâdisinin Tercemesi*, tr. Ahmet Cevdet Paşa Takvimhâne-i Amire, İstanbul 1277/1860.

4 İbn Haldun, *Terceme-i Mukaddime-i İbn-i Haldun*, c. I, s. 3 (sayfa numarası kitabın başından sayıldığında 6).

5 Abdullah Uçman, "Encümen-i Dâniş", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XI, s. 178.

Gerek Pirizade, gerek Cevdet Paşa, yorumlarıyla tercümelerini zenginleştirmişlerdir. Pirizade, tercümesinde metne tam olarak sadık kalmayan serbest bir usul izleyerek bazan yorumların tercüme içinde vermiş, zaman zaman da şerh düşerek bazı görüşlerini dile getirmiştir. Cevdet Paşa da tercümesini, Pirizade'den daha fazla bir şekilde uzun ve değerli şerhlerle zenginleştirmiş, böylece metnin kapalı bazı noktalarının daha iyi anlaşılmasını sağlamıştır.

İbn Haldun'un bir dünya tarihi niteliğindeki eseri *Kitabu'l-İber*'in *Mukaddime*'den somaki tarih kısmı Osmanlılarda *Mukaddime* kadar ilgi çekmediği için sadece bazı kısımları Türkçe'ye tercüme edilmiştir. Abdülatif Subhi Paşa eserin ikinci cildinin başından İran tarihinin sonuna kadarki İslam öncesini anlatan kısmı çevirmekle yetinmiştir⁶. Paşa, Mısır'da vali Mehmet Ali Paşa'nın teşvikiyle bu tercümeyle başlamış, İstanbul'da bitirmiştir. Çevirdiği kısımlarda gerekli gördüğü yerleri şerhlerle açıklamış, Arapça'ya geçerken tahrif olan şahıs ve mekan isimlerini tercümesinde düzeltmeye çalışmıştır⁷. Subhi Paşa, *İbn Haldun Tarihi*'nde yetersiz bulduğu Yunan-Roma ve İran tarihi konuları ile ilgili Türkçe iki ayrı kitapçık telif etmiş, bunlar *Tekmiletü'l-İber* adı ile yayınlanmıştır⁸.

Türkiye'de yeni harflerin kabulünden sonra *Mukaddime*'nin yeniden tercümesine ihtiyaç hissedilmiştir. İbn Haldun hakkında telifleri bulunan Fındıkoğlu, Pirizade ve Cevdet Paşa'nın *Mukaddime* tercümelerinin çok değerli olduğunu, ancak harf inkılabı ve dildeki değişiklikler sebebiyle yeni nesillerce anlaşılamayacağı için tekrar tercüme edilmesi gerektiğini belirtmiştir⁹. Cumhuriyet döneminde *Mukaddime*'yi ilk olarak Zakir Kadiri Ugan Türkçe'ye çevirmiştir. Ancak bu tercümede altıncı faslın baş kısmındaki ilk altı bab eksiktir¹⁰. Bununla beraber bu tercüme vasıtasıyla araştırmacılar İbn Haldun düşüncesine ulaşmışlar, böylece *Mukaddime*'nin Arapçasından ve eski harfli tercümesinden istifade edemeyen geniş kitlelere önemli bir hizmet sunulmuştur. Bu tercümeden uzun sayılabilecek bir aradan sonra Turan Dursun *Mukaddime*'yi tekrar tercüme etmeye başlayarak bir cilt yayınlamış, fakat bu teşebbüs yarım kalmıştır¹¹.

6 İbn Haldun, *Miftâhu'l-İber*, I-IV, trc.: Abdülatif Subhi Paşa, İstanbul 1276/1859.

7 İbn Haldun, *A.g.e.*, s. 3-4.

8 Abdülatif Subhi Paşa, *Tekmiletü'l-İber*, İstanbul 1277/1860 (Yunan-Roma tarihi bölümü 51+9 s., İran tarihi bölümü 28+11 s.).

9 Ziyaeddin Fahrî Fındıkoğlu-Hilmi Ziya Ülken, *İbni Haldun*, Kanaat Kitabevi, İstanbul 1940, s. 29, 57-58. Fındıkoğlu bu temenniyi daha sonraki bazı yazılarında da dile getirmiştir. Bkz: *İbni Haldun'da Tarih Te-lakkisi ve Metod Nazariyesi*, Gençlik Kitabevi Neşriyatı, İstanbul 1951, s. 18; Fındıkoğlu, "İstanbul Kütüphanelerindeki Yazma İbn Haldun Nüshalarından Biri Hakkında", *Zeki Velidi Toğan Armağanı*, İstanbul 1955, s. 364. Fuat Köprülü de *Mukaddime*'nin Osmanlı dönemindeki tercümelerinden övgüyle söz etmektedir. Bkz.: W. Barthold, *İslam Medeniyeti Tarihi*, trc.: M. Fuad Köprülü, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara 1984, s. 169.

10 İbn Haldun, *Mukaddime* I-III, trc.: Zakir Kadiri Ugan, Milli Eğitim Bakanlığı Yay., 1. bsk. İstanbul 1954-1957.

11 İbn Haldun, *Mukaddime* I, trc.: Turan Dursun, Onur Yayınları, Ankara 1977.

Bundan kısa bir süre sonra Süleyman Uludağ tercümesi yayınlanmıştır¹². Uludağ, önceki tercümelerin eksik ve hatalı olduğu gerekçesiyle yeni bir tercümeye giriştiğini belirtmektedir¹³. İleride temas edeceğimiz gibi Cemil Meriç'in, Ugan tercümesini yeterli bulmayarak yeni bir tercüme ihtiyacını ısrarla dile getirmesinin¹⁴, tercüme çalışmalarını kamçılayan etkenlerden olduğu düşünülebilir. Bu mütercimler, tercümelerinin başında İbn Haldun'un hayatı, eserleri ve görüşleri hakkında bilgi vermişlerdir. Bunlardan en geniş olanı Uludağ tercümesinin başında yer alan giriştir. Mütercimler ayrıca metnin gerekli gördükleri yerlerini dipnotlarla izah etmeye gayret etmişlerdir.

Uludağ tercümesi hem önceki tercümelerin, hem de Arapça neşirlerin eksiklerini tamamlamaya çalışmıştır¹⁵. Uludağ, müellifin kavramlarını genellikle tercüme etmeden Türkçe'ye aktarmış, böylece İbn Haldun'un görüşlerini kendi bütünlüğü içinde okuyucuya sunmaya gayret etmiştir. Bununla beraber Uludağ tercümesinde zaman zaman eksik ve hatalı karşılıklara rastlanmaktadır. Mütercim kendi görüş ve yorumların çoğunlukla dipnotlarda, bazan metin içinde parantez açarak ortaya koymaktadır. Bunlar bazan metnin kapalı ifadelerini açarak anlamayı kolaylaştırmakta, bazan da İbn Haldun'un görüşlerinden yola çıkarak tartışılabilir yorumlar yapmakta, böylece müellifin fikirlerini anlamayı zaman zaman zorlaştırmaktadır. Hayri Kırbaçoğlu, Uludağ tercümesinin bazı zaafalarını iki makalesinde göstermiştir¹⁶. Bununla birlikte yeni harflerle yayınlanan tercümelemler içinde en sıhhatlisinin Uludağ tercümesi olduğu söylenebilir¹⁷.

Mukaddime mütercimleri içinde İbn Haldun'un kavram örgüsünü en iyi şekilde koruyanların, metinde geçen ve İslam kültürüne hakim okuyucunun önemli ölçüde aşına olduğu kavramları genellikle tercüme etmeden Türkçe'ye aktaran Pirizade ve Cevdet Paşa olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Bu durumda metnin kavram dünyasına uzak okuyucu için anlama problemi söz ko-

12 İbn Haldun, *Mukaddime* I-II, trc.: Süleyman Uludağ, Dergah Yay., 1. bsk. İstanbul 1982.

13 İbn Haldun, *Mukaddime* I-II, trc.: Süleyman Uludağ, s. 176-188.

14 Cemil Meriç, *Ümrandan Uygarlığa*, 3. bsk., Ötüken Yay., İstanbul 1979 (1. bsk. 1974), s. 144, 160.

15 Uludağ, tercümesinin başlangıcına yazdığı uzun girişte Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerinde yapılan tercümelemlerin meziyetlerini, eksik ve hatalarını bir başlık altında dile getirmiştir. Bkz: İbn Haldun, *Mukaddime* I-II, trc.: Süleyman Uludağ, s. 176-188.

16 Mehmed Hayri Kırbaçoğlu, "İbn Haldun'un Mukaddime'sinin Yeni Bir Tercümesi Üzerine", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 27 (Ankara 1985), s. 363-398; Mehmed Hayri Kırbaçoğlu, "Mukaddime'ye Yazılan 'Giriş' Bir İntihal mi?", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 27 (Ankara 1985), s. 399-414.

17 Süleyman Uludağ İbn Haldun'un hayatı, eserleri ve düşünce dünyasını konu alan müstakil bir kitap da telif etmiştir. Bu kitapta düşünürün *Mukaddime*'de serdettiği görüşler geniş bir şekilde özetlenmiştir. Bkz.: Süleyman Uludağ, *İbn Haldun*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1993, 158 s. Araştırmacı ayrıca Türkiye Diyanet Vakfı'nın yayınladığı *İslam Ansiklopedisi*'nin "İbn Haldun" maddesine, düşünürün hayatı ve eserleri kısmını yazmıştır. Bkz.: Süleyman Uludağ, "İbn Haldun", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1999, XIX, s. 538-543.

nusu olmakla birlikte müellifin görüşlerinin farklı aktarılması tehlikesinden korunumuş olmaktadır.

İbn Haldun'un günümüze ulaşan eserlerinden biri de tasavvuf konusundadır ve Süleyman Uludağ tarafından Türkçe'ye kazandırılmıştır¹⁸. Mütercim kitaba yazdığı girişte Gazzali ve İbn Haldun'un tasavvuf hakkındaki görüşlerini kısaca mukayese etmiş, eserin kaynaklarını zikretmiş, İbn Haldun'un kitaptaki düşüncelerini *Mukaddime*'deki tasavvuf ile ilgili görüşleriyle karşılaştırmış ve eseri geniş bir şekilde özetlemiştir.

2-TÜRKÇE'DE İBN HALDUN İLE İLGİLİ ÇALIŞMALAR

a- Osmanlı Dönemi

Osmanlı Devleti'nin son döneminden itibaren İbn Haldun, daha önceki dönemlere kıyasla giderek artan ve kısmen boyut değiştiren bir ilgiyle karşılaşmıştır. Bunun başlıca sebebi, İbn Haldun'un, batı düşüncesinin ilgi alanına girmiş olmasıdır. Batıda sosyal bilimler bağımsızlaşarak gelişmiş, İbn Haldun sosyal bilimlere yakın bazı görüşleri sebebiyle oryantalistlerin dikkatini çekmiştir¹⁹. Batı bilimi ile temas halinde olan bazı Osmanlılar bu ilgiden ve bazı yaklaşımların batılılardan beşyüz yıl önce bir müslüman müellif tarafından ortaya konulmasından memnuniyet duymuşlardır. Bu noktadan hareketle İbn Haldun faktörünün, Türkiye'de sosyal bilimlerin kabulünü kolaylaştırmış olduğu söylenebilir.

Osmanlı'nın son döneminde İbn Haldun'u tanıtıcı bazı çalışmalar yayınlanmıştır. Hamîd Vehbi, *Meşâhîr-i İslam* adlı Ertuğrul Gazi ile başlayan ve elli şahsı anlatan biyografi eserinde İbn Haldun'a da yer vermiştir²⁰. Müellif onyediy sayfada İbn Haldun'un hayatını anlatmış, şahsiyet ve ahlâkını övmüş, onun, siyaset felsefesinin ("hikmet-i siyasiye") kurucusu olarak tanındığını ifade etmiştir²¹. Müellif, yazısının sonunda Pirizade tercümesinin bedevilerle ilgili kısmından bazı bablara iktibas etmiştir.

Aynı şekilde İbn Haldun'u tanıtıcı 45 sayfadan müteşekkil bir çalışma olan Cemil Zeki'nin risalesi ise İbn Haldun hakkında 18 sayfalık hayat hikaye-

18 İbn Haldun, *Tasavvufun Mahiyeti (Şifâü's-Sâil* tercümesi), trc.: Süleyman Uludağ, 2. bsk. Dergah Yay., İstanbul 1984, (1. bsk. 1977), 280 s.

19 Paralel bazı görüşler için bkz: Muhsin Mehdi, "İbn Haldun" trc.: Mustafa Armağan, *İslam Düşüncesi Tarihi* 1-IV, haz.: M. M. Şerif, İnsan Yayınları, İstanbul 1991, c. III, s. 109; Yves Lacoste, *İbni Haldun, Üçüncü Dünyanın Geçmişi, Tarih Biliminin Doğuşu*, trc.: Mehmet Sert, Sosyalist Yayınlar, İstanbul 1993, s. 154.

20 Hamîd Vehbi, *Meşâhîr-i İslam* 1-IV (2 müc.), Mihran, İstanbul 1301/1883 ("İbn Haldun", c. III, cüz 38, s. 1201-1232).

21 A.g.e., s. 1216.

si sunmakta, ardından *Mukaddime*'nin Cevdet Paşa tercümesinden uzun iktibaslarla tamamlanmaktadır. Müellif İbn Haldun hakkında oldukça kısa bir değerlendirme yaparak onun tarih felsefesinin kurucusu olduğunu belirtmiştir²². Şemseddin Sami, ansiklopedisinde İbn Haldun'un hayatını ve eserlerini anlatarak İbn Haldun'un meşhur tarihçilerden olduğunu, *Mukaddime*'de ortaya koyduğu tenkitçi felsefi fikirlerle tarihçiler arasında özel bir yer edindiğini belirtmiştir²³.

Bu dönemde Zeki Velidi Togan İbn Haldun'un bazı görüşlerini yorumladığı bir makale yazmıştır. Togan 1914'te yayınlanan bu makalesinde aslında Musa Carullah'a cevap vermeyi amaçlamış, İbn Haldun'u kısaca ve yüzeysel bir şekilde ele almış ve onun bazı görüşlerinden yola çıkarak müslümanların ancak din ile dünyayı ayırıp batı medeniyetine katılarak kurtulabilecekleri görüşünü ortaya koymuştur²⁴.

İbn Haldun'un tarih metodolojisi ve tarih felsefesi hakkındaki görüşleri diğerlerine nisbetle daha az ele alınmıştır. M. Şemseddin [Günaltay], İslam tarihçiliği ve tarihçileri hakkındaki kitabında İbn Haldun'un bu konudaki görüşlerine yer vermiştir. Bir yandan batılıların İslam tarihçileri hakkındaki eleştirel anlayıştan uzaklık ve kuru üslup tenkitlerine karşı bu usulün mezziyetlerini ortaya koyarak İslam tarihçiliğini müdafaa etmiş, diğer yandan İbn Miskeveyh ve özellikle İbn Haldun'un batıda gelişen tarihçiliğe benzer biçimde tenkitçi bir metot ortaya koyduklarını, bilhassa İbn Haldun'un tarih felsefesinin hala geçerli olduğunu belirtmiştir²⁵.

b- Cumhuriyet Dönemi

Cumhuriyet döneminde yeni harflerle İbn Haldun hakkında yayınlanan ilk araştırma, tesbit edebildiğimiz kadarıyla İzmirli İsmail Hakkı'nın İslam felsefesini ele aldığı kapsamlı bir çalışma olan "İslam'da Felsefe Ceryanları" başlıklı ve *Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası*'nda yayınlanan makale serisinin bir halkasıdır. İzmirli, İbn Haldun'un önce toplum düşüncesini incelemiş, ardını-

22 Cemil Zeki, *İbn Haldun*, Kitabhane-i Hilmi, İstanbul 1317/1899, s. 3, 18.

23 Şemseddin Sami, "İbn Haldun", *Kamusu'l-A'lam* I-VI, Mihran, İstanbul 1306/1889, c. I, s. 621-623.

24 A. Zeki Velidi Togan, "İbn Haldun Nazarında İslâm Hükümetlerinin İstikbali", *Bilgi Mecmuası*, sy. 7 (Haziran 1330/1914), s. 738-740.

25 M. Şemseddin (Günaltay), *İslam'da Tarih ve Müverrihler*, İstanbul 1339/1342/1923, Evkaf-ı İslamiye Mat., s. 2-6. Rıza Tevfik (Bölükbaşı) da İbn Haldun'un tarih felsefesini incelemek amacıyla bir makale serisine başlamış fakat bu araştırmaya tamamlanamamıştır: "İbn Haldun ve Hikmet-i Tarih", *Maarif*, sy. 182-185, 187-190 (1311/h. 1312). Rıza Tevfik, araştırmasının birinci bölümünde bilgi konusunu ele almıştır. Ona göre tabiat hadiseleri fizik, kimya, biyoloji gibi çeşitli ilimlere konu olduğu gibi toplum hadiseleri de bir ilmin konusu olabilir. Çünkü toplum hadiselerinde de bir düzen ve sebep-sonuç ilişkisi vardır. Bu ilim batıda ortaya çıkan sosyolojidir. Rıza Tevfik, İbn Haldun'u ikinci bölümde incelemeyi planlamış ancak araştırmalarımızla göre yazmaya veya yayınlamaya fırsat bulamamıştır.

dan onun felsefe eleştirisini tenkitçi bir bakış açısı ile ele almıştır. İzmirli, İbn Haldun'un görüşlerini İslam filozofları yanında eski Yunanlı ve batılı filozofların düşünceleri ile de mukayese etmiştir. İbn Haldun İzmirli'ye göre doğu ve batıda tarih felsefesinin en büyük temsilcisi, İslam'ın büyük bir toplum ve siyaset filozofudur²⁶.

Muallim Cevdet'in, Milli Eğitim Bakanlığı'nın talebi üzerine lise öğrencilerine yönelik olarak kaleme aldığı makale, İbn Haldun'un fikirlerine geniş yer vermektedir. **Muallim Cevdet**, burada *Mukaddime*'nin tarih usulü ile ilgili kısmından bir miktarını tercüme etmiş, ardından Gumpłowicz'in, İbn Haldun'un sosyolojinin kurucusu olduğunu vurgulayan makalesini özetlemiştir²⁷.

İbn Haldun hakkında sayıca en fazla yayın yapan araştırmacı, telif ve tercüme olarak çeşitli kitap ve makalelerinde İbn Haldun'un görüşlerini tanıtmaya çalışan akademisyen **Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu**'dur. Bu alandaki ilk çalışması Ludwig Gumpłowicz'den yaptığı ve *Mihrab* mecmuasında yayınladığı makaledir²⁸. **Fındıkoğlu** bundan uzun bir süre sonra *İş* mecmuasında 1938-1940 arasında İbn Haldun'un hayatı, eserleri ve düşüncesini tanıtıcı bir dizi makale yayınlamıştır. **Fındıkoğlu**'nun en önemli çalışmalarından biri, **Hilmi Ziya Ülken** ile birlikte telif ettikleri ve düşünür hakkında yeni harflerle yayınlanan ilk müstakil kitap olan *İbni Haldun*'dur³⁰. Kitabın birinci kısmı **Fındıkoğlu**'na ait telif ve tercümelerden oluşmaktadır. Müellif, İbn Haldun'un hayatı ve eserlerinden kısaca bahsetmekte, Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerindeki İbn Haldun çalışmalarını överek kısaca tanıtmakta, "İbn Haldun mektebine mensup Türk sosyologları"ndan söz etmektedir. **Fındıkoğlu**, Osmanlı'nın son dönemi ile Cumhuriyetin başlarına tekabül eden dönemde de batılı sosyal bilimlerin etkisinde gelişen bir İbn Haldunculuğa Türk ve Arap dünyasından bazı isimler çerçevesinde başka eserlerinde de kısaca değinmektedir³¹. Ancak bunun, İbn Haldun'un metodolojisi etrafında oluşmuş bir akım değil, onun bazı görüşlerine ilgi mahiye-

26 İsmail Hakkı İzmirli, "İslam'da Felsefe Ceryanları, İbni Haldun", *Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, yıl 5, sy. 24 (Birinci Kanun 1932), s. 1-17. Bu makaleler serisi sadeleştirilerek biraraya getirilmiş ve basılmıştır. İsmail Hakkı İzmirli, *İslam'da Felsefe Akımları*, haz.: N. Ahmet Özalp, Kitabevi, İstanbul 1995 ("İbn Haldun", s. 359-379).

27 Muallim Cevdet, "İbni Haldun Tarihi Mukaddemesi", *Muallim Cevdet Hayatı ve Eserleri*, haz.: Osman Ergin, İstanbul Belediyesi, İstanbul 1937, s. 609-624.

28 Ludwig Gumpłowicz, "İbn Haldun'da İctimaiyat" trc.: Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, *Mihrab*, yıl 1, sy. 17-23 (Ağustos-Teşrin-i sani 1340/1924).

29 Bkz.: *İş Üç Aylık Ahlâk ve İctimaiyat Mecmuası*, c. IV-VI, sy. 14-21 (1938-1940).

30 Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu-Hilmi Ziya Ülken, *İbni Haldun*, Kanaat Kitabevi, İstanbul 1940.

31 Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, "İbn Haldun'un Hukuka Ait Fikirleri ve Tesiri" *İ. Ü. Hukuk Fakültesi Mecmuası*, c. V, İstanbul 1939, s. 153; Fındıkoğlu, "İbni Haldun ve Türk Sosyolojisi", *İş ve Düşünce*, sy. 234 (1961), s. 32-34. Müellif, İbn Haldun'un Osmanlı-Türk düşüncesine yaptığı etkinin Arap aleminde bilinmemesinin yol açtığı olumsuzluklara da dikkat çekmiştir. Bkz.: *İbni Haldun'da Tarih Telakkisi ve Metod Nazariyesi*, s. 74.

tinde olduğu anlaşılmaktadır. Fındıkoğlu, İbn Haldun'un Osmanlı'ya ve batıya etkisine değinmekte, Osmanlı'da Cevdet Paşa haricinde İbn Haldun'un gereğince anlaşılmadığını, onun batı düşüncesi ile münasebetten sonra daha iyi anlaşıldığını ifade etmektedir. Müellif, kendi ifadesiyle batı medeniyetine ve felsefesine koşan gençlerin İbn Haldun'a da yönelmesi gerektiğini belirtmektedir. İbn Haldun'un bazı görüşlerini kısaca özetleyerek değerlendirmiş ve Gumpłowicz'ten yapmış olduğu tercümeyle buraya da almıştır³². Fındıkoğlu'na göre İbn Haldun'un tarih ilmi, "modern tabirlerle medeniyet tarihi, kültür tarihi, içtimai felsefe, içtimaiyat, hatta tarih felsefesi, beşeri coğrafya denen mevzuların birarada kaydedildiğini göstermektedir³³."

Hilmi Ziya Ülken de kitabın ikinci kısmında İbn Haldun'un hayatını kısaca anlatmakta, onun düşüncesini batı ilimleri ve ilim adamlarıyla karşılaştırmaktadır³⁴. Ülken, *Mukaddime*'nin çeşitli fasıllarından seçtiği babların tercümesini vermektedir. Kitabın bibliyografyasında çoğu batılılara ait 19 çalışma yer almaktadır.

Fındıkoğlu, İbn Haldun ile ilgili araştırmalarını bu kitaptan sonra daha derinlikli bir çalışma ile devam ettirmiştir. Bu araştırma, 1950'de yayınlanan *İctimaiyat*³⁵ adlı kitabında "İbni Haldun Metodolojisi" başlığı ile yer almış, 1951'de *İbni Haldun'da Tarih Telakkisi ve Metod Nazariyesi* ismiyle ayrı basım olarak tekrar yayınlanmıştır. Burada İbn Haldun'un pek çok görüşünden özellikle tarih ve sosyoloji disiplinleri etrafında bahsetmekte, zaman zaman tahliller yapmaktadır. İbn Haldun'un görüşleri ile sosyal bilimlere mukayese ederken -ne ölçüde riayet ettiği tartışmalı olsa da- düşünce bütünlüğü probleminin farkında olduğu görülmektedir. Fındıkoğlu'nun İbn Haldun ile ilgili yazıları genellikle fazla derinlik taşımamakla ve birbirinin tekrarı olmakla birlikte düşünürü yeni nesillere ve özellikle sosyal bilimcilere tanıtma konusunda etkili olduğu söylenebilir.

Hilmi Ziya Ülken, Fındıkoğlu ile birlikte hazırladıkları kitabın haricindeki bazı eserlerinde de İbn Haldun'a yer vermiştir. *İslam Düşüncesi*'nde onu

32 Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu-Hilmi Ziya Ülken, *İbni Haldun*, s. 82-107.

33 Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu-Hilmi Ziya Ülken, a.g.e., s. 23. Fındıkoğlu'nun s. 11 dipnotta M. Şerafeddin Yalıtıkaya'ya ait *İş* mecmuasında olduğunu belirttiği makaleyi adı geçen dergide bulamadık. Fındıkoğlu, Yalıtıkaya'nın bibliyografyada sunduğumuz makalesini kastedmiş olmalıdır. Aynı şekilde Fındıkoğlu, İsmail Saib Efendi'nin *İrtika* mecmuasında İbn Haldun'un otobiyografisini tercüme edip yayınladığını belirtmektedir (*İbni Haldun*, s. 12 dipnot). Üç farklı *İrtika* mecmua ve gazetesinin ulaşabildiğimiz sayılarından böyle bir makaleye rastlamadık. Eğer böyle bir çalışma yayınlandıysa- bizim ulaşamadığımız sayılardan birinde bulunabileceği yahut Fındıkoğlu'nun dergi veya müellif ismini yanlış hatırlamış olabileceği akla gelmektedir.

34 Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu-Hilmi Ziya Ülken, a.g.e., s. 150-154.

35 Fındıkoğlu, *İctimaiyat, Üçüncü Kitap Metodoloji Nazariyeleri*, İstanbul Ün. Hukuk Fak. Yay., İstanbul 1950 ("İbni Haldun Metodolojisi" s. 67-138).

bağımsız filozoflar tasnifine yerleştirmiş, onun görüşlerini bazı sosyal bilim ekolleriyle ve birtakım batılı düşünür ve sosyal bilimcilerin fikirleri ile karşılaştırmıştır³⁶. Ülken, somaları telif ettiği *İslam Felsefesi*'nde İbn Haldun'u batılı filozof ve sosyal bilimcilerle karşılaştırma yoluna gitmemiş, görüşlerinin geniş bir özetini vererek zaman zaman tenkit etmiştir³⁷.

Tarihçi Zeki Velidi Togan da *Tarihte Usul*'de İbn Haldun'u "tarih felsefesini ve usulünü müstakil bir mevzu olarak alıp inceleyen yegane İslam alimi" olarak nitelemiştir. Onu batılı tarihçi ve düşünürlerle mukayese ederek batıda gelişen bazı bilimlerin, yaklaşımların ve düşünürlerin müjdecisi olduğunu ifade etmiştir. Togan, İbn Haldun'un fikirlerini kısaca ele almış, onun bellibaşlı fikirlerini sosyal bilimlere ait bazı kavramlarla okuyucuya aktarmaya çalışmıştır³⁸. Togan ayrıca F. Rosenthal'in İngilizce *Mukaddime* tercümesini kısa bir yazıyla Türkiye'ye tanıtmış, tercümenin meziyetlerini ve bazı eksiklerini göstermiştir³⁹.

Yavuz Abadan devlet felsefesi ile ilgili kitabında Platon'dan Marks'a kadar pek çok filozofun eserlerinden seçtiği metinleri biraraya getirmiş, İslam düşünürlerinden sadece İbn Haldun'a yer vermiştir. Abadan, *Mukaddime*'nin Ugan tercümesinden devlet kurumu hakkındaki bazı bahisleri iktibas etmiş, bu kısmın başına birkaç sayfalık kısa bir değerlendirme koymuştur⁴⁰.

Adnan Adıvar, *İslam Ansiklopedisi*'nin "İbn Haldun" maddesinde onun hayatı, eserleri ve düşüncesini anlatmış, batı düşüncesiyle kısaca karşılaştırma yaparken ihtiyatı elden bırakmamış, mesela sosyolojinin kuruculuğu gibi tartışmalı bir iddiadan uzak durarak İbn Haldun'un tarih ile sosyoloji arasında köprü olduğundan söz etmiştir⁴¹.

Türkiye'de 1960'lardan soma sosyal bilimlerde marksist metodolojinin ivme kazanması ile birlikte İbn Haldun çalışmaları da hızlanmıştır. Bu yönelişin köşe taşı Cemil Meriç'e göre Garaudy'den yapılan bir tercüme oluşturmuştur⁴². Garaudy, 88 sayfadan oluşan küçük çaplı bu kitabında İbn Haldun'a "Descartes ve Montesquieu'nün Öncüsü ve İslam'ın Marks'ı: İbn Haldun" başlığı ile on sayfalık geniş bir bölüm ayırmıştır. Müslümanların ilim, kültür ve me-

36 Hilmi Ziya Ülken, *İslam Düşüncesi*, İ. Ü. Eü. Fak. Yayınları, İstanbul 1946, ("İbni Haldun" s. 336-343).

37 Hilmi Ziya Ülken, *İslam Felsefesi*, Ülken Yay., 3. bsk., 1983 (1. bsk. İş Bankası Kültür Yayınları, 1967), "İbn Haldun" bölümü, s. 228-238.

38 A. Zeki Velidi Togan, *Tarihte Usul*, 4. bsk., Enderun Kitabevi, İstanbul 1985 (1. bsk. 1950), s. 157-166.

39 A. Zeki Velidi Togan, "İbn Haldun, The Mukaddimah", *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, c. III, sy. 3-4, (1959-60), İstanbul 1966, s. 249-251.

40 Yavuz Abadan, *Devlet Felsefesi Seçilmiş Okuma Parçaları*, Ankara. Ün. Siyasal Bilgiler Fak. Yay., Ankara 1959 ("İbni Haldun" s. 161-172).

41 Adnan Adıvar, "İbn Haldun", *İslam Ansiklopedisi*, 5. bsk., Milli Eğitim Bakanlığı, İstanbul 1978, V/2, s. 742.

42 Cemil Meriç, *Umrandan Uyarlığa*, s. 145.

deniyette tarih boyunca elde ettikleri başarıları kısaca ele alan yazar İbn Haldun'a özel bir bölüm ayırarak onun tarih ve toplum ile ilgili görüşlerini özetlemiş, onun başta iktisat olmak üzere bazı görüşleri ile sosyalizm arasındaki benzerliklere dikkat çekmiştir⁴³. Hikmet Kıvılcımlı bu dönemde yayımlanan bir kitabında İbn Haldun'a iki kısa bölüm ayırmış, onun iktisadi görüşlerini ön plana çıkarmış, tarihi dönemlere ayırmasını Vico, Herder, Hegel ve Toynbee gibi bazı son dönem batılı tarih felsefecilerinin görüşleriyle karşılaştırmış ve İbn Haldun'un tasnifini daha gerçekçi bulmuştur⁴⁴.

İbn Haldun'a marksist perspektifle yaklaşan çalışmalar, onun en fazla iktisat ve tarih ile ilgili görüşlerini işlemiştir. İbn Haldun'un iktisat ile ilgili görüşlerini değerlendiren araştırmalar, onun düşüncesinde iktisadın toplumsal değişim/dönüşümün temel dinamiği olduğunu iddia etmektedir. Bu çalışmalar genellikle seçmeci davranarak İbn Haldun'un diğer görüşlerini gözardı etmekte, bazan da onun iktisatla ilgili düşüncelerini de anlamlandıran diğer görüşlerini, iktisadi ön plana çıkarmak amacıyla saptırabilmektedirler. Turan Dursun'un yukarıda değindiğimiz *Mukaddime* tercümesinin baş kısmına yazdığı giriş bu özelliği taşımaktadır. Orhan Hançerlioğlu, ansiklopedisinde İbn Haldun'u tarih felsefesinin ve metafizik toplumbilimin kurucusu olarak nitelemiş, toplumsal olayların kökünü ekonomik temelde ve üretim araçlarında gördüğünü belirtmiştir. Bu bakış açısıyla yapılan İbn Haldun çalışmaları –yavaşlamakla birlikte- devam etmiştir. *Bilim ve Ütopya* dergisi İbn Haldun hakkındaki çoğunluğu marksist perspektifli mevcut birçok yayından kısa seçmelerin yer aldığı "İslam'ın Marx'ı İbni Haldun" başlıklı bir özel sayı hazırlamıştır⁴⁵.

1960'larda hukuk sosyolojisi açısından İbn Haldun'un görüşlerini inceleyen Hamide Topçuoğlu, hakimiyet, devlet ve hukuk ilişkilerini ele almıştır. Ona göre İbn Haldun ve Aristo hukuk sosyolojisinin uzak habercileridir. Topçuoğlu, İbn Haldun'un özellikle devlet konusu ile ilgili düşüncelerini Aristo, Machiaveli ve 19. Asırdan itibaren hukuk sosyologlarının görüşleri ile karşılaştırmıştır⁴⁶.

43 Roger Garaudy, *Sosyalizm ve İslamiyet*, trc.: D. Avcıoğlu-E. Tüfek, Yön Yayınları, İstanbul 1965.

44 Hikmet Kıvılcımlı, *Tarih Devrim Sosyalizm*, Tarihsel Maddecilik Yayınları, İstanbul 1965. ("Darvinizmin Muhtulayıcısı İslam Marksı" s. 60-64, "İbni Haldun'un Gerçek Diyalektiği" s. 154-157). Kıvılcımlı'nın *Sosyalist Gazetesi*'nde (sy. 7, 26.1.1971) İbn Haldun'un hayatını ve eserlerini anlatan bir yazısı ve *Tarih Devrim Sosyalizm*'deki bölümleri sonraki bir kitapta bir araya getirilmiştir: Hikmet Kıvılcımlı, *Tarihte Büyük Devrimciler*, Diyalektik Yayınları, 1995 ("İbni Haldun" s. 29-38).

45 Orhan Hançerlioğlu, "İbn Haldun", *Felsefe Ansiklopedisi Düşüncüler Bölümü I-II*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1985, c. I, s. 260-262.

46 *Bilim ve Ütopya*, sy. 57 (Mart 1999). Derginin amacı, "İbni Sina, Farabi, İbni Rüşî, İbni Haldun gibi dönemin dünya bilim ve felsefesinin doruğunu oluşturan" "İslam'ın Galileleri"ni ele almaktır. Gözetilen iki hedef ise onları "bilim düşmanı gerici çevrelere bırakmama" ve "Avrupa merkezci tarih anlayışına somut bir cevap verme"dir. (Ender Helvacıoğlu'nun editör yazısı, s. 8.) Bu dosyanın hazırlanması düşünülen serinin ilki olduğu anlaşılmaktadır.

47 Hamide Topçuoğlu, *Hukuk Sosyolojisi Dersleri*, Ankara Ün. Hukuk Fak. Yay., Ankara 1963 ("İbni Haldun", s. 337-362).

Hukuk sosyolojisi disiplininde Ülker Gürkan da hocası Topçuoğlu'nun İbn Haldun hakkındaki değerlendirmelerini yaklaşık olarak tekrarlamıştır⁴⁸. Tarık Özbilgen de aynı disiplinde yazdığı kitabında İbn Haldun'a yer vermiş, onu ortaçağın yegane hukuk sosyologu olarak nitelemiş, bazı görüşlerini eleştirmiştir. Ancak İbn Haldun'un tüm dini ve ahlâki değerleri içeren ve bu sebeple metin tenkidi kapsamı dışında tuttuğu "inşai hükümler" kategorisinin ahlâki değer muhtevası taşımadığı yanılığına düşmüştür⁴⁹.

Bu dönemde Harun Han Şirvani'nin İslam siyaset düşüncesi hakkındaki kitabı tercüme edilmiştir. Konu hakkında Türkçe literatürdeki ilklerden biri olan kitapta İbn Haldun'a kısa bir bölüm ayrılmış, burada onun genel görüşleri özetlenmiş, bu görüşlerden bazıları batılı bir kısım düşünürlerin fikirleriyle karşılaştırılmıştır⁵⁰.

Genel bir değerlendirme yapıldığında yetmişli yılların ortalarından itibaren *Mukaddime* çalışmalarının ilmi niteliğindeki yükselişin hızlandığı görülmektedir. Cemil Meriç bu dönemde yayınladığı *Umrandan Uygarlığa* adlı kitabının⁵¹ bir kısmını ayırdığı İbn Haldun'a objektif bir bakış açısıyla yaklaşmaya çalışarak *Mukaddime*'deki görüşleri özetlemiş, bazıları batılı disiplinlerle ve düşünürlerin fikirleriyle karşılaştırmışın. İbn Haldun'un düşüncesini bazan sosyal bilimlerin kavramlarıyla ifade etmekle birlikte bunu, düşünürün okuyucu tarafından daha kolay kavranması için yaptığı anlaşılmaktadır. Zira Meriç, İbn Haldun'un fikirlerinin sosyal bilimlere indirgenmemesi ve *Mukaddime* üzerinde yapılacak tercüme faaliyetlerinin çok titiz olması gerektiğini İssawi'den naklen vurgulayarak konu ile ilgili hassasiyetini ifade etmektedir⁵². Meriç, *Mukaddime*'nin Ugan tercümesini yeterli bulmayarak yeni bir tercüme ihtiyacını da dile getirmektedir⁵³. Bu sebeple *Mukaddime*'den yaptığı iktibasların çoğunu Cevdet Paşa tercümesinden almıştır⁵⁴. İbn Haldun'u daha ziyade batıda yapılan araştırmalar vasıtasıyla inceleyen Meriç, onu "kendi semasında tek yıldız" olarak de-

48 Ülker Gürkan, "Hukuk Sosyolojisi Açısından İbni Haldun", *Ankara Ün. Hukuk Fak. Dergisi*, c. XXIV, sy. 1-4 (1967), s. 223-246; Ülker Gürkan, *Hukuk Sosyolojisine Giriş*, Ankara Ün. Hukuk F. Yay., Ankara 1989 ("İbni Haldun", s. 85-100).

49 Tarık Özbilgen, *Eleştirel Hukuk Sosyolojisi Dersleri*, İstanbul Ün. Hukuk Fak. Yay., İstanbul 1971 ("İbni Haldun" s. 202-227) s. 204-205.

50 Harun Han Şirvani, *İslam'da Siyasi Düşünce ve İdare Üzerine Araştırmalar*, trc.: Kemal Kuşçu, İrfan Yayınevi, İstanbul 1965 ("İbni Haldun", s. 125-133).

51 Meriç, *Umrandan Uygarlığa*, ("Kendi Semasında Tek Yıldız", s. 139-163). Aslında İbn Haldun, Meriç'in gündemine 1960'larda -muhtemelen yukarıda söz ettiğimiz Garaudy tercümesi ile birlikte- girmiştir. Bk.: Cemil Meriç, *Sosyoloji Notları ve Konferanslar*, İletişim Yay., 1993 ("İbn Haldun" s. 67-70, "Oryantalizm, Kapitalizmin Keşif Kolu ve İbn Haldun" s. 72-77)

52 Meriç, *Umrandan Uygarlığa*, s. 145, 149.

53 Meriç, *a. g. e.*, s. 144, 160.

54 Meriç, *a. g. e.*, s. 160-163.

ğerlendirmiştir. Düşünür başka bir kitabında *Mukaddime* hakkında batıda, Arap dünyasında ve Türkiye’de yapılan bazı çalışmalardan kısaca söz etmiştir⁵⁵.

Bu dönemdeki akademik çalışmaların en önemli olanlarından biri Ümit Hassan’ın doktora tezidir⁵⁶. İbn Haldun’un siyaset düşüncesini inceleyen bu değerli çalışmasında araştırmacı, *Mukaddime* hakkında yapılan incelemelerde farklı sonuçlara varılmasının sebebi olarak eserin "bütünsel olarak ele alınmayı-ş" tesbitini isabetle yapmakta⁵⁷, ancak kendisi de zaman zaman aynı metot hatasından kaynaklanan yanlışlara düşmektedir. Bunlardan biri İbn Haldun’un "ekonomik ilişkilere dayanan sosyal-siyasal nitelikte bir doktrin" kurduğu teshittir. Halbuki İbn Haldun’un düşüncesi bir bütün olarak ele alındığında iktisat faktörünün önemli bir etken sayılmakla birlikte temel belirleyici olmadığı görülmektedir⁵⁹.

Hassan’ın, tezinin asıl konusuna girmeden önce işlediği meselelerden biri de İbn Haldun hakkında yapılan çalışmaların bir özeti ve değerlendirmesidir⁶⁰. Bu bölüm, daha önce yapılan araştırmalar hakkında okuyucuların fikir sahibi olmasını sağlaması açısından faydalı olmakla birlikte yetersiz kalmıştır, Zira Türkçe ve özellikle batı dillerindeki yayınlardan istifade etmiş, Arapça kaynaklardan yararlanamamıştır. Yazar, *Mukaddime*’nin Arapça’sını değil, Türkçe (Z. Kadiri Ugan) ve İngilizce tercümelerini (F. Rosenthal) kaynak olarak kullanmıştır.

Kavram tahlilleri, Hassan’ın tezinin meziyetlerinden birini oluşturmaktadır. *Asabiyet, bedâvet* gibi *Mukaddime*’nin bazı ana kavramlarıyla ilgili mevcut yaklaşımlar incelenmiş⁶¹, özellikle batılı araştırmalarda bunlara verilen birçok karşılığın yetersizliğine işaret edilmiştir⁶². Araştırmacının temel zaaflarından biri ise genelde İbn Haldun düşüncesini, özelde siyaset teorisini, İbn Haldun’un fikhî-siyasi gelenekle uzlaştırma gayretlerine rağmen gelenekten ayrı, geleneğe -hatta dine- karşı bir eksene oturtma gayretleridir⁶³. Sonraki pek çok İbn Haldun araştırmacısı Hassan’ın tezinden istifade etmiştir.

55 Cemil Meriç, *Işık Doğudan Gelir*, Pınar Yay., İstanbul 1983 ("İbn Haldun ve...", s. 226-233).

56 Ümit Hassan, *İbn Haldun’un Metodu ve Siyaset Teorisi*, Ankara Ün. Siyasal Bilgiler Fak. Yay., Ankara 1977.

57 Hassan, a.g.e., s. 1, 5-10. Araştırmacı bu konuyu bir başlık altında ayırdı bir şekilde incelemiş ve gerek İbn Haldun düşüncesinin batıda gelişen bilim ve disiplinlerle kıyaslanmasının, gerekse İbn Haldun’un kendisinin batılı bazı düşünürlerle benzetilmesinin olumlu ve olumsuz yönlerini ortaya koymuş, genel olarak olumsuzluğunu belirtmiştir: Hassan, a.g.e., s. 5-29.

58 Hassan, a.g.e., s. 1. Aynı görüş için bkz.: a.g.e., s. 144-145, 148.

59 Bu yöndeki bir kanaat için bkz.: İ. Erol Kozak, *İbn Haldun’a Göre İnsan-Toplum-İktisat*, Pınar Yay., İstanbul 1984, s. 52-58.

60 Hassan, *İbn Haldun’un Metodu ve Siyaset Teorisi*, s. 30-72.

61 Hassan, a.g.e., s. 159, 173-176, 189-194, 196-198.

62 Hassan, a.g.e., s. 173-176, 189-194.

63 Hassan, a.g.e., s. 53-64, 290.

Ümit Hassan'm, İbn Haldun'un eserlerinin neşir ve tercümeleri hakkındaki bir makalesi ise bilhassa F. Rosenthal'in *Mukaddime* tercümesinin olumlu yönlerini Türk okuyucusuna aktarması bakımından değer taşımaktadır⁶⁴.

İbn Haldun'un iktisadi görüşlerini inceleyen ilk müstakil araştırmalardan biri Nihat Falay'a aittir. Falay İbn Haldun'un bu görüşlerini modern dönem iktisat ilmi açısından değerlendirmekte, onun bir "öncü iktisatçı" olarak kabul edildiğini belirtmektedir. Falay'a göre İbn Haldun modern dönemin bazı iktisat problemlerini çok önceden ele almasına rağmen bir iktisatçı sayılamaz⁶⁵. Falay'a göre de İbn Haldun düşüncesinde iktisat her şeyi belirlemektedir ve bu düşünce onun iktisat ilmine en büyük katkısıdır⁶⁶.

Türkiye'de İbn Haldun'un iktisatla ilgili görüşleri üzerinde en fazla duran araştırmacı İbrahim Erol Kozak'tır. Düşünürü fikir sistemine bağlı kalarak inceleyen Kozak'ın doktora tezinden ve makalelerden oluşan çalışmaları, özellikle marksist yaklaşımı benimseyen iktisatçıların İbn Haldun değerlendirmelerine karşı tez mahiyetindedir. Araştırmacı, iktisadi yapı ile sosyal ve siyasi yapı arasındaki ilişkilerin karşılıklı olduğunu, iktisadi yapının temel belirleyici olmadığını isabetle ortaya koymuştur⁶⁷. Kitap, hem İbn Haldun düşüncesinin genişliği, hem de konunun birçok bilim dalıyla ilgili olması sebebiyle disiplinlerarası bir yaklaşımla konuyu ele almış, *Mukaddime*'de serdedilen fikirleri sosyal bilimlere indirgemekten kaçınmıştır. İbn Haldun'un fikirleri, klasik ve çağdaş müslüman ve batılı düşünürlerin görüşleriyle karşılaştırılmış, İslam kaynaklarının verileriyle desteklenmiştir. Çalışma, İbn Haldun'un konuyla ilgili fikirlerinin orijinalliğinin batıda fazla abartıldığı neticesine varmıştır⁶⁸.

Kozak, İbn Haldun'un fikirlerini zaman zaman farklı boyutlara taşımıştır. Mesela *asabiyet* kavramının iktisadi yönünü işlerken "asabiyet genel planda bir topluluğun üyelerinin, hep birlikte müşterek bir değeri (bir sülalenin veya bir inanç sisteminin üstünlüğünü) benimsemeleri ve bu değer uğruna her türlü fedakarlığa hazır olarak çekinmeden öne atılmaları olduğu halde; ferdi planda, insan olmanın, 'Allah'ın yeryüzündeki halifesi' olmanın onuruyla ve hayatını manalandıran üstün bir değere sahip olmamı verdiği güçle hiçleşme, dağılma ve yabancılaşmadan kendisini koruyan, kendisine güven duygusu, başarıya azmi yüksek, şahsiyetli ve hür bir insan tipini simgeler." tesbitini *Mukaddime*'den kaynak

64 Ümit Hassan, "İbn Haldun Mukaddime'si Metninin Yaygınlık Kazanması Üzerine Notlar", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, XXVIII, sy. 3-4, (1973), s. 111-126.

65 Nihat Falay, *İbn Haldun'un İktisat Görüşleri*, İstanbul Ün. İktisat Fak. Maliye Enstitüsü Yay., İstanbul 1978, s. 59-60.

66 Falay, a. g. e., s. 61.

67 İ. Erol Kozak, *İbn Haldun'a Göre İnsan-Toplum-İktisat*, özellikle "Tarihi Materyalizm ve İbn Haldun" bölümü s. 45-61.

68 Kozak, a. g. e., s. 221-222.

vererek yapmaktadır⁶⁹. Burada İbn Haldun'un asabiyet kavramı yeni boyutlar getirilerek yorumlanmaktadır. Ancak araştırmacı, İbn Haldun'un asabiyet görüşü ile kendisinin konu hakkındaki yorumunu birbirinden ayırmamıştır. Kaldı ki asabiyette "değer" in ön plana çıkarılması isabetli değildir. Çünkü her şeyden önce İbn Haldun'a göre -en yalın tarifıyla- "toplumsal dayanışma" denilebilecek olan asabiyet anlayışında değer unsuru ön planda değildir⁷⁰. Dini değerler, asabiyetin muhtevası içinde yer almamakta, ancak asabiyeti güçlendiren bir etken olarak tarihte çok önemli rol oynamaktadır⁷¹. Yine aynı konudaki "İbn Haldun'un asabiyetten kastettiği, kişilerin yaşamlarını anlamlandıran yüksek bir değer, inanç uğrunda gerektiğinde hayatlarını çekinmeden ortaya koyabilme duygusu ve davranışdır.⁷²" değerlendirmesinde asabiyetin sonucu olan davranış ile asabiyetin kendisi birbirine karıştırılmaktadır. İbn Haldun'un manevi unsurlara verdiği öneme vurgu yapılırken onun öngörmediği bir noktaya varılmıştır.

Kozak, bir makalesinde İbn Haldun'un iktisatla ilgili bazı görüşleri üzerinde durarak onun ziraat, zanaat ve ticaret hakkındaki fikirlerini tahlil etmiş, dogulu ve batılı bazı düşünürlerin görüşleriyle karşılaştırmış ve İslam dininin esasları ışığında değerlendirmiştir⁷³.

Türkçe'de İbn Haldun hakkındaki en geniş ve derinlikli araştırmalardan birini **Ahmet Arslan**, **Ümit Hassan**'ın çalışmasıyla aynı dönemde hazırlamıştır⁷⁴. Müellif, İbn Haldun'un felsefe-din ilişkileri hakkındaki görüşlerini eksen aldığı akademik çalışmasında onun bütün görüşlerini incelemiştir. İbn Haldun'un tarih görüşü, umran ilmi, din ve devlet, İbn Haldun öncesi İslam'da din ve felsefe ilişkileri, İbn Haldun'da felsefe-din ilişkileri kitapta işlenen ana konuları oluşturmaktadır.

Arslan'ın kitabının girişinde vurgulanan problemlerin en önemlilerinden biri İbn Haldun'un İslam felsefe geleneği içindeki yeridir⁷⁵. Bu bölümde dile getirilen bir başka husus ise *Mukaddime*'nin terminolojisinin korunacağı ve *asabiyet*, *umran*, *mülk* gibi ana kavramların tercüme edilmeyeceğidir⁷⁶. Bu isabetli tavrın kitap boyunca korunduğu görülmektedir.

69 Kozak, a. g. e., s. 119-120.

70 İbn Haldun, *Mukaddimetü' bni Haldun* I-III, nşr.: Ali Abdülvâhid Vâfî, 3. bsk., Daru Nehdati Mısr, Kabire ts., c. II, s. 522, 755.

71 Bkz.: İbn Haldun, a. g. e., c. II, s. 526. Burada konumuz dinin toplum hayatındaki rolü değil, toplumsal bir kavram olan asabiyetle ilgisidir.

72 Kozak, *İbn Haldun'a Göre İnsan-Toplum-İktisat*, s. 58.

73 İbrahim Erol Kozak, "İbn Haldun'da Geçim ve Kazanç Yollarıyla İlgili Tasnif ve Değerlendirmeler", *İşletme Dergisi*, Atatürk Ün. İşletme Fak. Araştırma Ens., c. V, sy. 3-4 (Şubat 1982), s. 141-175.

74 Ahmet Arslan, *İbn Haldun'un İlim ve Fikir Dünyası*, Vadi Yay., 2. bsk., 1997 (1. bsk. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1987). Bu araştırma hakkında eleştirel bir tanıtım yazısı yayınlanmıştır: Ümit Aktaş, "İbn Haldun ve Farabi'nin Siyaset Felsefeleri", *Ülke*, yıl 2, sy. 34 (Şubat 1999), s. 38-43.

75 Arslan, *İbn Haldun'un İlim ve Fikir Dünyası*, s. 24-33.

76 Arslan, a.g.e., s. 48.

Çalışmanın gövdesini oluşturan felsefe-din ilişkileri konusunda İbn Haldun'dan önce İslam dünyasında yapılan tartışmalar geniş bir şekilde ele alınmış, ardından İbn Haldun'un konu ile ilgili görüşleri incelenmiştir. Araştırmanın vardığı sonuç şudur: "İbni Haldun'un ne felsefe ne din anlayışı, ne de bunun ikisi arası ilişkiler üzerine görüşü, basit olarak Gazalici veya İbni Rüşçü olarak nitelenemeyecek kadar karmaşık ve orijinaldir. İbni Haldun genel olarak bütün sisteminde İslam'da kendisinden önce gelen çeşitli akımlardan birisi içine sokulup anlaşılabilir bir düşünür olmaktan ziyade, onların her birisinden bir şeyler alan, fakat onları aşan, onların olumlu bir sentezini teşkil eden birisi olarak görünmektedir."⁷⁷

Eserin ana konusu felsefe-din ilişkileri olmasına rağmen Arslan, önsözde İslam dünyasında ve ülkemizde günümüzün tartışılan meselelerinden biri olan din-siyaset ilişkilerini zaman zaman ön plana çıkarmıştır⁷⁸. Kitapta bir bölüm ayırarak İbn Haldun'un bu konudaki görüşlerini de incelemiş, ancak zaman zaman tartışılabilir neticelere varmıştır. Bunlardan biri İbn Haldun'un "Araplığı İslam'la, İslam'ı ise Araplıkla açıklamak gibi bir döngü içine girdiği" iddiasıdır⁷⁹. İbn Haldun ise asabiyet ve din arasındaki karşılıklı ilişkiyi öncelikle siyasi ve tarihi bağlamda incelemiş, İslam dininin güçlü Arap asabiyetinin desteği ile kısa zamanda yayılarak müslümanların büyük siyasi başarılar kazandığını iddia etmiştir. Buna karşılık İslam dini de Arap kabileleri arasında çok güçlü bir birlik meydana getirerek ve müslümanların fedakarlık duygularını coşturarak Arap asabiyetini güçlendiren en önemli unsur olmuştur⁸⁰. Burada söz konusu olan, asabiyet ve din unsurlarını birbiri ile açıklamak ve birbirine indirgemek değil, aralarındaki karşılıklı yakın ilişkiyi ortaya koymaktır. Çünkü İbn Haldun'a göre bir topluluğun hakimiyet elde edebilmesi için asabiyet sahibi olması yeterlidir. Din ise asabiyeti güçlendirici önemli bir unsurdur. Büyük devletlerin kurulabilmesi ancak dinin desteği ile mümkün ise de din unsuru söz konusu olmadan da siyasi hakimiyet tesis edilebilir⁸¹. Arslan'ın İslam, asabiyet, mülk ilişkilerini incelerken asabiyeti iki kategori olarak ele alması⁸² dikkat çekicidir. Ancak bu konuda ulaştığı "İslam, İslami umran ve İslami devlet, İbni Haldun'un (...) oluşturduğu umranlaşma ve devlet modeline uymayan 'istisnai', 'atipik' olaylar olarak kalmaktadırlar"⁸³ sonucu tartışılabilir. Zira İbn Haldun'un, Hz. Peygamber ve

77 Arslan, a.g.e., s. 483.

78 Arslan, a.g.e., s. 11-12.

79 Arslan, a.g.e., s. 197-198.

80 İbn Haldun, *Mukaddime*, c. II, s. 516, 526-532.

81 İbn Haldun, a.g.e., c. II, s. 526-527. Asabiyet-din ilişkilerini şu çalışmamızda bir başlık altında ele aldık: Yavuz Yıldırım, *İbn Haldun'un Bedâyet Teorisi*, Marmara Ün. Sosyal Bilimler Ens., İstanbul 1998, (yayımlanmamış doktora tezi), s. 112-118.

82 Arslan, *İbn Haldun'un İlim ve Fikir Dünyası*, s. 227.

83 Arslan, a.g.e., s. 230.

Hulefa-i Raşidin dönemlerindeki siyasi sistemi olağan üstü bir vahiy devresinin ürünü olduğu gerekçesiyle istisnai saydığı söylenebilir. Ancak yazarın, 'istisnai' ve 'atipik' özelliklerini hangi dayanaklarla İslam dinine teşmil ettiği anlaşılmaktadır. Çünkü İbn Haldun'un İslam dini hakkında bu görüşe sahip olduğunu düşündürecek herhangi bir ifadesi bulunmamaktadır.

Arslan'ın, İbn Haldun'un tarih ilmi ile ilgili görüşlerini incelediği bir makalesi kitabından daha önce yayınlanmıştır⁸⁴. **Arslan**'ın çalışmaları da somaki birçok İbn Haldun araştırmasına yol göstermiştir.

Mukaddime üzerine Türkçe'deki ilk müstakil kavram çalışmalarından biri, **Khemeri**'nin 1936'da yayınlanmış olan asabiyet kavramı hakkındaki makalesinin tercümesidir⁸⁵. Makale asabiyet kavramının etimolojik tahlili ile başlamakta, ardından kavramın *Mukaddime*'de kullanıldığı yerleri, anlam ve bağlamları vermektedir. Makalede ayrıca *Mukaddime* üzerine batıda yapılmış bazı önemli araştırmalarda asabiyet kavramına verilen karşılıklar irdelenmekte, bunların bir kısmının isabetli olmadığı ifade edilmektedir⁸⁶. Makalenin gövdesini ise asabiyet ve milliyetçilik kavramlarının mukayesesi oluşturmaktadır. Bu iki kavram arasında dinden destek alma, fertte topluma karşı sorumluluk duygusu meydana getirme, yabancı unsurların zararı gibi bazı benzerlikler kurularak asabiyetin bir tür milliyetçilik olduğu neticesine varılmaktadır⁸⁷. Bununla birlikte makalede iki kavram arasındaki bazı önemli farklar gözden kaçırılmıştır. Bu farkların başında realiteye dayalı bir kavram olan asabiyetin öncelikle bir etnik kökenle değil, birlikte yaşama gerçeği ile ortaya çıkması ve gelişmesi gelmektedir. Aynı kandan gelenlerin bir asabiyeti oluşturması genellikle aynı kan bağından olanlar birlikte yaşadıkları içindir. Böylece aym milletten olan farklı topluluklar (kabileler), farklı ve zaman zaman birbirine rakip asabiyetleri oluşturmaktadırlar. Bunun tersine farklı kökenden gelip bir asabiyete katılmak da mümkün olmaktadır⁸⁸.

Emre Kongar, İbn Haldun düşüncesinin en önemli kavramlarından biri olan *asabiyet* hakkındaki kısa makalesinde İbn Haldun'un asabiyet görüşünü incelemeye çalışmış, onun sosyolojinin kurucusu ve pek çok çağdaş kavramın yaratıcısı olduğunu belirtmiştir. Ona göre İbn Haldun'un "kavramlarından pek çoğu bugün çağdaş toplumun çözümlenmesinde anlamlı ve işlevsel olarak kullanı-

84 Ahmet Arslan, "İbni Haldun ve Tarih", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Ege Ün. Edebiyat Fak., İzmir 1983, c. I, s. 9-30. Arslan'ın aynı dönemde yayınladığı diğer bazı makaleleri ekte sunduk.

85 T. Khemeri, "İbn Haldun'un Mukaddimesi'ndeki 'Asabiye' Mefhumu" trc.: Hüseyin Zamantılı, *Sosyoloji Konferansları*, İstanbul Ün. İktisat Fak., sy. 20 (1982), s. 161-189.

86 Khemeri, a.g.e., s. 162-177.

87 Khemeri, a.g.e., s. 181-186.

88 İbn Haldun, *Mukaddime*, c. II, s. 484-485, 487, 488, 493-494, 499-500.

labilir." Ancak makalenin konusunu oluşturan asabiyetin mahiyetinin tam olarak anlaşılmadığı görülmektedir. Zira yazar tarafından İbn Haldun'a getirilen eleştirilerden biri de asabiyeti yalnızca akrabalığa bağlamış olduğu yolundadır⁸⁹. Halbuki *Mukaddime*'de kan bağına dayanan asabiyet (nesep asabiyeti) yanında arada kan bağı olmadığı halde birlikte yaşamaktan doğan asabiyetten de (sebeup asabiyeti) açıkça söz edilmektedir. Makale, Khemeri'ninki ile mukayese edildiğinde, ele aldığı konuyu işlemekte oldukça yetersiz kaldığı görülmektedir. Makale, İbn Haldun'a göre devletin İslami kurallar doğrultusunda yönetilmesi gerektiği sonucuna ulaşmıştır⁹¹.

İbn Haldun'un görüşleri, din sosyolojisini ilgilendiren yönleriyle de incelenmiştir⁹². Ünver Günay'ın makalesi *Mukaddime*'nin sosyolojiyi ilgilendiren temel kavramlarını ele alarak başlamış, ardından din sosyolojisi ile ilgili konuları batılı din sosyologlarının görüşleri ile mukayese ederek işlemiştir. Ayrıca umran ve coğrafi çevre ile din ilişkileri, peygamberlik ve toplum, ardından *Mukaddime*'nin ana kavramlarından biri olan asabiyet ile din arasındaki ilişkiler incelenmiştir. Müellife göre İbn Haldun "dini sosyal realitelerin en başında tutmaya büyük bir özen göstermektedir"⁹³. Makalenin ulaştığı netice İbn Haldun'un "günümüzün deneysel, karşılaştırmalı ve sistematik din sosyolojisine öncülük etmiş" olduğudur⁹⁴.

İlk dönem İslam tarihindeki haricilik hareketini hem *Mukaddime*'nin, hem de sosyolojinin kavramları ile açıklamaya çalışan bir araştırmayı Taha Akyol ortaya koymuştur⁹⁵. Hareketi doğuran etkenleri tahlil ederken *Mukaddime*'nin ana kavramlarını oluşturan *bedavet-bedevi*, *hadaret-hadari*, *asabiyet*, *kabile*, *mülk* ve *umranı* kullanmıştır. Akyol bunun sebebini şöyle ifade etmektedir: "Tarihteki İslam toplumlarının sosyal, siyasi ve ideolojik yapılarını anlamak için Batı toplumlarına dayalı sosyoloji kavramları yeterli ve isabetli değildir.(...) Bu bakımdan biz büyük İslam sosyologu İbn Haldun'un kavramlarını, İslam tarihinin sosyolojik izahında anahtar kavramlar olarak görüyoruz."⁹⁶ Akyol'un, İbn

89 Emre Kongar, "İbni Haldun ve Asabiyet", *Ulusal Kültür*, Kültür Bakanlığı, yıl 1, sy. 2 (Ekim 1978), Ankara, s. 183-190, s. 190.

90 İbn Haldun, *Mukaddime*, c. II, s. 484-485.

91 Recep Yumuk: "İbn Haldun'da Devlet Görüşü", *İşletme Dergisi*, Atatürk Ün. İşletme Fak. Araştırma Ens., c. III, sy. 1-2 (Şubat 1978), s.227-278.

92 Ünver Günay, "İslâm Dünyasında Bir Din Sosyolojisi Öncüsü İbn Haldun (1332-1406)", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 6 (1986), s. 63-104.

93 Günay, a.g.e., s. 102.

94 Günay, a.g.e., s. 103.

95 Taha Akyol, *Haricilik ve Şia İslam'da Devrimciliğin Sosyolojik Kaynakları*, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul 1988.

96 Akyol, a.g.e., s. 135.

Haldun'un kavramlarından yola çıkarak yaptığı tahliller ise tartışmaya açıktır. Çünkü yazar, haricilerin çoğunun bedevi oldukları için hariciliğin bir bedevi hareketi olduğu görüşündedir⁹⁷. Kabile yapısı tahlil edilirken kabile asabiyetinin her durumda kendi kabilesi ile dayanışmayı ön planda tutma gibi olumsuz yönleri çok fazla ön plana çıkarılarak hariciliğe yol açtığı belirtilmektedir⁹⁸. Haricilik ile bedevilik özdeşleştirilince harici olmayanların hadari-şehirli oldukları sonucu çıkmaktadır. Halbuki İslam'ın ilk döneminde müslümanların belki büyük kısmının şehir dışında yaşayan veya şehre yeni yerleştiği için henüz hadarileşmemiş bedevi kabilelerden teşekkül ettiği söylenebilir. Bunun sonucu olarak bu kabilelerin büyük bir kısmının haricilikten uzak durarak merkezi hilafeti desteklediklerini ifade etmek mümkündür. Bedevi hayat tarzının harici hareketini doğuran etkenlerden biri olduğunu söylemek mümkün ise de bu hareketi tamamen bedeviliğe indirgemek tarihi gerçeklerle tam olarak örtüşmemektedir. Yazar bir yerde siyasi etkene temas ederek Arap yarımadasının kuzey ve doğusundaki bazı büyük kabilelerin İslam öncesinden beri Kureyş ile rekabet edegeldiğini, bu rekabetin tarihin bir dönemde haricilik şeklinde tezahür ettiğini belirtmiştir.⁹⁹ Bu, hariciliği ortaya çıkaran etkenler arasında bizce önde gelenidir.

Seyyid Hüseyin Nasr, bir eserinde *Mukaddime*'deki ilimler sınıflamasını sunmakta ve bunun İslami ilimlerin en iyi tasnif ve tariflerinden birini oluşturduğunu vurgulamaktadır¹⁰⁰.

İbn Haldun düşüncesinin İslam ilim geleneği içindeki yerini irdeleyen en önemli araştırmalardan birini **Muhsin Mehdi** gerçekleştirmiştir. İbn Haldun'u İslam felsefesi geleneğinin bir tür takipçisi kabul eden **Muhsin Mehdi**'nin İbn Haldun ile ilgili iki makalesi Türkçe'ye tercüme edilmiştir. Bunların biri İslam felsefesi¹⁰¹, diğeri ise İslam siyasi düşüncesi çerçevesindedir¹⁰². **Mehdi** ilk makalesinin başlangıcında modern dönemde İslam dünyasında ve özellikle batıda İbn Haldun'a gösterilen ilgiye kısaca temas etmiştir. Ona göre tarih ve toplum biliminin modern çağlarda yüksek itibar ve teorik önem kazanmasına paralel olarak İbn Haldun'un ulaştığı tarih ve toplum ile ilgili sonuçlar dikkat çekmiştir: "Muhtemelen modern bilimin geleneksel felsefeye isyanı ve özellikle modern si-

97 Akyol, a.g.e., s. 63-64, 57, 58-59, 128-134, 140.

98 Akyol, a.g.e., s. 128-134.

99 Akyol, a.g.e., s. 139.

100 Seyyid Hüseyin Nasr, *İslam'da Bilim ve Medeniyet*, trc.: Nabi Avcı-Kasım Turhan-Ahmet Ünal, İnsan Yay., İstanbul 1991 ("İbn Haldun ve İlimlerin Sınıflandırılması" s. 62-64).

101 Muhsin Mehdi, "İbn Haldun" trc.: Mustafa Armağan, *İslam Düşüncesi Tarihi I-IV*, haz.: M. M. Şerif, İnsan Yay., İstanbul 1991, c. III, s. 109-124.

102 Muhsin Mehdi, "İbn Haldun" trc.: Y. Ziya Cömert, *İslam Düşüncesi Tarihi I-IV*, haz.: M. M. Şerif, İnsan Yay., İstanbul 1991, c. III, s. 183-203.

yaset felsefesinin ve sosyal bilimin geleneksel siyaset felsefesine karşı başkaldırısına benzer şekilde, İbn Haldun'un genelde geleneksel İslam felsefesine, özeldense geleneksel İslam siyasi düşüncesine benzer ya da paralel bir isyana kalkıştığı farzedilmiştir.¹⁰³

İbn Haldun'un tarih ilmi hakkındaki görüşlerini ve umran ilmini inceleyen Mehdi, bu görüşleri gereği gibi değerlendirebilmek için onun hangi kaynaklardan beslendiğini araştırmış, sonuç olarak hem tarih ilminin, hem de umran ilminin felsefe ile yakından bağlantılı olduğu kanaatine ulaşmıştır: "Tarihin batını yönünün incelenmesi -bilimsel olarak yapıldığı takdirde- onun sualadığı felsefi ilimlerden biri veyahut bir grup felsefi ilimden birinin önemli bir dalı olarak kabul edilmesi gerekir ve bu felsefi ilimlere dahil edilerek araştırılmalıdır. Bunlar Aristo'nun eserlerinde ve bu okula mensup müslüman filozofların eserlerinde temsil edilen ve tamamen Aristo'nun eserlerinin şerhi üzerinde yoğunlaşmış olan (Sokrat okuluna mensup) Yunan felsefi ilimleridir.¹⁰⁴ Mehdi, umran ilmi ile ilgili olarak da aynı kaynağa işaret etmektedir: "İbn Haldun'un umran bilimi kendisi tarafından, sınırlı bir alanda yerleşik felsefi ilimlere katkı olarak düşünülmüştür. Bu bilimin temelleri veya temel öncülleri daha önceden geleneksel tabiat bilimi veya tabiat felsefesi tarafından ortaya konmuş bulunuyordu.¹⁰⁵ Bu hükümler Mehdi tarafından ayrıntılı olarak delillendirilmiştir¹⁰⁶.

Muhsin Mehdi, İbn Haldun'un İslam siyasi düşüncesi içindeki yerini araştırırken de aynı neticeye ulaşmış, onun İslam felsefesinden, özellikle İbn Rüşd'den yola çıktığını ve tabiat bilimlerinin öncüllerinden hareketle bir siyaset düşüncesi ortaya koyduğunu belirtmiştir¹⁰⁷.

Macit Fahri, *İslam Felsefesi Tarihi*'nde Muhsin Mehdi'ye yakın bir çizgi izleyerek İbn Haldun'un İslam felsefe tarihine katkısını iki noktada toplamaktadır: "1-Greko-Arab felsefesi üzerine şümulü mütalaaları ve tenkitleri, 2-İlk ve son defa İslam tarih felsefesinin ilkelerini özgün ifadelerle formüle etmesi.¹⁰⁸

İbn Haldun'un, İslam siyaset düşüncesindeki yerini belirlemeye yönelik başka araştırmalar da yayınlanmıştır. Bunlardan biri Gibb'in ilk olarak 1933'te yayınlanan makalesinin tercümesidir. Gibb, İbn Haldun'un bu alandaki görüşlerinin özellikle oryantalistlerce seleflerinden bağımsız ve özgür olarak nitelenmesini abartılı bularak onun temel fikirleri itibarıyla geleneksel siyaset düşüncesi-

103 Mehdi, a.g.e., s. 109.

104 Mehdi, a.g.e., s. 112.

105 Mehdi, a.g.e., s. 123.

106 Mehdi, a.g.e., s. 112-122.

107 Mehdi, a.g.e., s. 189, 194.

108 Macit Fahri, *İslam Felsefesi Tarihi*, trc.: Kasım Turhan, İklim Yay., İstanbul 1987 ("Reaksiyon ve Yeneden Kuruluş: İbn Haldun" s. 256-262), s. 257.

ni takip ettiğini belirtmiştir¹⁰⁹. E. Rosenthal de bu konuda İbn Haldun'un gelenekçiliği ile ampirizminin yanyana yürüdüğü kanaatindedir¹¹⁰. *Mukaddime*'deki siyasi düşüncüyü inceleyen araştırmacıya göre İbn Haldun, "öncelikle teolojik olan bir devlet kavramını, güç siyasetine dayanan bir devlet kavramıyla birleştirir; ancak bunu yaparken yerleşmiş İslami kabulleri hiçbir şekilde terketmez. Çünkü ruhani ve dünyevi iktidar halife veya imamda birleşmiştir.¹¹¹". Araştırmacı, makalesinin son kısmında İbn Haldun ile Machiaveili'yi benzer ve farklı yönleriyle mukayese etmiş, önemli bir farklılık noktası olarak özellikle İbn Haldun'un siyaset alanında İslam ahlâkına bağlı kaldığını vurgulamıştır¹¹². Ziyâüddin Rayyis da *Mukaddime*'deki yönetim biçimleri tasnifini kısaca ele alarak çağımızın yönetim tarzları ile karşılaştırmış¹¹³, bunun dışında kitabın çeşitli bahislerinde İbn Haldun'un görüşlerine de yer vermiştir. Huriye Tevfik, kitabının, İbn Haldun'un siyasi düşüncesini geniş bir şekilde özetlediği bölümünde, onun devletin kökeni ve yöneten ile ilgili görüşlerinin değilse de, siyasi olguyu çözümlemesinin yeni olduğunu belirtmektedir¹¹⁴. Orhan Hülagü, kitabında önce Farabi'nin, ardından İbn Haldun'un devlet ile ilgili düşüncelerini serdetmiş, son kısımda bunları mukayese ederek benzer ve farklı noktaları ortaya koymaya çalışmıştır¹¹⁵.

Tarih felsefesini batı bağlamında ele alan Doğan Özlem, kitabının ikinci baskısına İslam ilim geleneğinden İbn Haldun'u ilave etmiştir. Genellikle daha önce değerlendirdiğimiz Ü. Hassan ve A. Arslan'ın araştırmalarına dayanan Özlem'e göre İbn Haldun Ortaçağ, hatta 18. yüzyıl başlarına kadar Yeniçağ için bile istisna oluşturan bir tarih filozofudur. Geliştirdiği türden bir tarih eleştirisi ve tarih felsefesiyle karşılaştırılabilecek batı felsefesinden ilk örnek 18. yüzyıl düşünürü Vico'dur. İbn Haldun'u bir tür sosyoloji olarak umran ilmine yönelten ana motiflerin, onun mevcut ve yaygın tarihyazıcılığı karşısındaki eleştirel tutumundan kaynaklandığı söylenebilir. Özlem'e göre İbn Haldun'un *döngüsel* tarih felsefesi Yahudilik, İslam ve Hıristiyan ortaçağının, insanlık tarihinin bir başlangıçtan bir sona doğru gittiğini vurgulayan *çizgisel* tarih teolojisiyle karşıtlık için-

109 Hamilton A. R. Gibb, "İbni Haldun'un Siyasi Teorisinin İslami Arkapları", *İslam Medeniyeti Üzerine Araştırmalar*, trc.: Kadir Durak, Atilla Özkök, Hayrettin Yücesoy, Kenan Dönmez, Endülüs Yay., İstanbul 1991, s. 183-192.

110 Erwin I. J. Rosenthal, *Ortaçağ'da İslam Siyaset Düşüncesi*, trc.: Ali Çaksu, İz Yay., İstanbul 1996 ("Güç Devleti Teorisi", s. 123-159).

111 Rosenthal, a.g.e., s. 141-142.

112 Rosenthal, a.g.e., s. 157.

113 M. Ziyâüddin Rayyis, *İslam'da Siyasi Düşünce Tarihi*, trc.: Ahmet Sarıkaya, Nehir Yay., İstanbul 1990, s. 161-166.

114 Huriye Tevfik Mücahid, *Fârâbi'den Abdül'a Siyasi Düşünce*, trc.: Vecdi Akyüz, İz. Yay., İstanbul 1995 ("İbn Haldun" s. 185-219), s. 193.

115 Orhan Hülagü, *Farabi ve İbn-i Haldun'da Devlet Düşüncesi*, Kırkambar Yay., 1999.

dedir. Onun tarih felsefesi ortodoks İslam anlayışı ile bağdaşmaz¹¹⁶. Özlem'in bu görüşü tartışmaya açıktır. Zira bizce İbn Haldun'un döngüsel tarih anlayışı, geleneksel çizgisel tarih anlayışının dışında değil, içindedir. İbn Haldun'un çabası, başı ve sonu olan bu serüvende insanlığın tesis ettiği ilişkiler ve kurumların bir tür yorumudur.

İbn Haldun düşüncesi genellikle sosyal bilimler merkeze alınarak incelenmekte, sosyal bilimlerle mukayese edilerek hatta indirgenerek ele alınmaktadır. Bununla beraber İbn Haldun düşüncesini kendi bütünlüğü içinde anlamaya çalışan araştırmalar da yapılmaktadır. Amiran Kurtkan Bilgiseven, *Sosyal İlimlerde Metodoloji* adlı eserinde İbn Haldun'u bu yaklaşımla ele almaya çalışmıştır. İslam geleneğinden tecrübeci metodolojiyi takip eden düşünürler olarak İbn Sina, Biruni ve İbn Haldun'u misal olarak incelemiştir. Kurtkan İbn Haldun metodolojisini, tarihi metoda dayanması, tarihi metodu kullanan araştırmacının düşmesi muhtemel hataları ortaya koyması ve determinist bir sosyal değişme öngörmesi şeklinde üç maddede özetlemiştir. İbn Haldun'un determinizminin hem maddi hem de manevi olduğunu isabetle belirtmiştir¹¹⁷.

Lacoste'un kitabının tercümesi, İbn Haldun'u marksist teori çerçevesinde inceleyen Türkçe'deki en nitelikli çalışmalardan biridir. Lacoste, önce kuzey Afrika'nın İbn Haldun'un yaşadığı dönemdeki tarihi, coğrafi, iktisadi ve siyasi durumunu, ardından İbn Haldun'un hayatını anlatmıştır. İbn Haldun'un görüşlerini marksist tarih yorumu ışığında değerlendirmiştir. Yazar genelde üçüncü dünyanın, özeldde kuzey Afrika'nın günümüzde az gelişmişlik/gerikalmışlık aşamasından geçtiğini, bu bölgenin sömürgeleştirilme sebebinin az gelişmişlik olduğunu belirtmektedir. Bu olgunun tarihi sebeplerini araştırırken *Mukaddime*'de bölge hakkındaki toplumsal, siyasi, iktisadi ve coğrafi bilgi ve tahlillerden istifade etmektedir. Az gelişmişliği İbn Haldun dönemine kadar götürmekte, bu yapının bugün de önemli ölçüde devam ettiğini ve bölgenin sömürge haline gelmesine yol açan önemli sebeplerden birini oluşturduğunu ifade etmektedir¹¹⁸. Lacoste'a göre İbn Haldun'un gerçek amacı sistemli bir toplum incelemesi değildir; bundan dolayı ortaya koyduğu tesbitlere sosyoloji denemez. Onun gayesi tarihi olayları açıklamaktır¹¹⁹. *Mukaddime*'den bir tarih felsefesi çıkarılabilirse de bu felsefe evrensel bir anlam taşımaz. Çünkü İbn Haldun'un teorileri sınırlı bir mekân (Mağrib) ve sınırlı bir zamanı (9-14. yüzyıllar) içine almaktadır¹²⁰.

116 Doğan Özlem, *Tarih Felsefesi*, Ara Yayıncılık, 2. bsk., İstanbul 1992 (1. bsk. Ege Ün. Basımevi 1984), ("İslam Ortaçağı ve İbni Haldun" s. 27-34).

117 Amiran Kurtkan Bilgiseven, *Sosyal İlimler Metodolojisi*, Filiz Kitabevi, 3. bsk., İstanbul 1989 ("İbni Haldun" s. 57-67), s. 58.

118 Yves Lacoste, *İbni Haldun, Üçüncü Dünyanın Geçmişi, Tarih Biliminin Doğuşu*, s. 226.

119 Lacoste, a.g.e., s. 193.

120 Lacoste, a.g.e., s. 186.

Sosyal bilimler içinde İbn Haldun düşüncesi ile en fazla alaka kurulan disiplinlerden birinin sosyoloji olduğu görülmektedir. Özellikle sosyoloji tarihine değinen eserlerde İbn Haldun doğu dünyasındaki sosyolojik düşüncenin temsilcisi, hatta sosyolojinin kurucusu olarak ele alınmaktadır. Fakat bunun, batı düşüncesini merkeze koyan ve İbn Haldun'u da bu düşünceye yakınlığı sebebiyle dikkate alan bir yaklaşım olduğu farkedilmektedir. İbn Haldun'u sosyoloji perspektifinden ele alan araştırmasında Sezgin Kızılcılık ona geniş sayılabilecek bir yer ayırmıştır. İbn Haldun'un hayatım ve tarih yöntemini ele almış, ardından sosyoloji teorileri içindeki yerini ve batılı düşünürlerle benzerliklerini kıyaslamıştır. Bu çerçevede İbn Haldun'un toplum ve devlet hakkındaki görüşlerini sosyolojinin yapısal-fonksiyonalist, çatışmacı, organizmacı, evrimci ve diyalektik modelleriyle karşılaştırmalı olarak incelemiştir. Araştırmacıya göre İbn Haldun, sosyal bilimlerin ilk kurucularından biridir. Sosyolog oluşu en önemli yanındır; gözlem ve deneye dayalı bir sosyoloji anlayışının öncüsüdür¹²¹. İbn Haldun'u ortaçağın kayda değer bir toplum teorisyeni olarak niteleyen İsmail Doğan, onu modern çağın organizmacı kuramcılarını ile mukayese etmekte, asabiyet görüşü üzerinde durmakta ve netice olarak sosyolojinin öncüsü kabul etmektedir. Ancak araştırmacı, onun, devletlerin canlı organizmalar gibi doğup büyüme, olgunlaşma, yaşlanma ve ölme şeklindeki döngüsel süreçlerini toplumlar hakkında imiş gibi algılama yanılığısına düşmüştür¹²². Çünkü İbn Haldun bedevi ve hadari toplulukların değişim ve gelişim süreçlerini incelemekte fakat bir toplumun ölmesi şeklinde bir düşünce ortaya koymamaktadır¹²³.

Türkiye'de İbn Haldun araştırmalarındaki derinleşmeye paralel olarak son yıllarda İbn Haldun düşüncesinin sosyal bilimlerle ilişkilendirilmesi konusunda daha dikkatli değerlendirmeler yapıldığı görülmektedir. Ahmet Öncü, araştırmasında İbn Haldun ile ilgili olarak sosyolojinin öncülüğü veya kuruculuğu iddialarına şüpheli bir tavırla yaklaşmış ve onun sosyoloji karşısındaki konumunu belirlemeye çalışmıştır. Araştırmacıya göre "Oryantalist yaklaşımın en büyük açmazı ve yanlışlığı İbn-i Haldun'u ait olduğu tarih disiplini sorunsalı yerine, kendisiyle hiçbir ilgisi bulunmayan modern Batı'nın ürünü sosyoloji disiplininin

121 Sezgin Kızılcılık, *Sosyoloji Teorileri I-II*, Yunus Emre Ltd. Şti., Konya 1994 ("İbni Haldun" c. I, s. 39-94). Kızılcılık, "Çatışma Kuramı" konusunda İbn Haldun'u Marks ile birlikte klasik çatışma kuramcılarını arasında saymıştır. Bk.: Sezgin Kızılcılık, a.g.e., c. II, s. 269-277. Kızılcılık'in sosyoloji sözlüğü "Haldun İbn-i" ve "asabiyet" maddelerini de iltifa etmektedir. Bk.: Sezgin Kızılcılık, *Açıklamalı Sosyoloji Terimler Sözlüğü*, Atilla Kitabevi, Ankara 1994. Bouthoul da İbn Haldun'u çağdaş sosyolojinin öncüsü kabul edenlerdendir. Bk.: Gaston Bouthoul, *Toplumbilimin Tarihi*, trc.: Cemal Süreya, Varlık Yay., İstanbul 1971 ("İbni Haldun" s. 27-31).

122 İsmail Doğan, *Sosyoloji Kavramlar ve Sorunlar*, Sistem Yayıncılık, İstanbul 1996 ("Ortaçağın Kayda Değer Toplum Teorisi ve Bir İsim: İbn-i Haldun" s. 33-43), s. 34.

123 İbn Haldun, *Mukaddime*, c. II, s. 489 vd.

biçimsel sorunsalı çerçevesinde değerlendirmeye çalışmaktadır.¹²⁴ Yazar, İbn Haldun düşüncesinin tarihsel sosyolojiden farklı olduğu ve ancak "sosyolojik tarih" olarak nitelenebileceği sonucuna ulaşmaktadır.¹²⁵

İbn Haldun düşüncesini sosyoloji ile mukayese eden bir başka çalışmayı Neşet Toku gerçekleştirmiştir. Araştırmacı, İbn Haldun'un kurduğu umran ilminin ideal tek tip bir toplum modeli önermeksizin toplumları kendi bağlamlarında değerlendirmeyi önerdiği, epistemolojik öncülünün kutsal ve geleneği reddetmediği gibi gerekçelerle sosyolojiden farklı olduğunu belirtmektedir.¹²⁶ Çalışmanın vardığı netice, umran ilminin sosyolojiye nisbetle toplum sorunsalını daha yeterli, daha objektif ve daha genel-geçer ölçülerde orijinal bir çözüme kavuşturduğudur.¹²⁷ Yazar sosyolojiyi genel anlamda kullanmakta, ancak bir bilim dalı olarak ortaya çıktığı dönem olan 19. yüzyıldaki sosyoloji anlayışını kastedtiği anlaşılmaktadır.¹²⁸ Bu sebeple sosyoloji ile ilgili bu genellemelerin, çeşitli ekolleri ile günümüz sosyolojisi hakkında ne kadar geçerli olabileceği ayrı bir konudur.

Türkiye'de İbn Haldun üzerine yapılan son çalışmalardan birini teşkil eden Türkiye Diyanet Vakfı *İslam Ansiklopedisi*'nin "İbn Haldun" maddesi¹²⁹ oldukça kapsamlıdır. Maddenin, İbn Haldun'un hayatı ve eserlerini inceleyen kısmını Süleyman Uludağ yazmıştır. İbn Haldun'un görüşlerini ise Tahsin Görgün geniş bir şekilde incelemiştir. Görgün'e göre İbn Haldun'un düşünce sisteminin merkezini ilk defa kendisinin temellendirdiği "umran ilmi" oluşturmaktadır. Bir tür "toplum metafiziği" olan umran ilminin temel özelliği, o güne kadar metafizikçilerin farkedemediği tarihi toplumsal varlık alanını edinmesidir. İbn Haldun'un asıl başarısı, tarihte olayları sebep-sonuç ilişkisi içerisinde ele almak gerektiğine dayalı metodolojiye yaptığı vurguda değil, o güne kadar farkedilmeyen tarihi-toplumsal varlık alanını keşfetmesinde yatmaktadır. Bundan dolayı İbn Haldun, umran ilmini, tarihin olduğu kadar felsefenin de bir bölümü olarak görmektedir.¹³⁰ Umran ilminin tarih içinde toplumsallaşma sürecini kendine konu ettiğini belirten araştırmacı, umran ilminin bir yönü ile tarih felsefesi, bir başka yönü ile de tarihe yönelmiş toplumbilim olarak görülebileceği, ancak umran ilminin, bu iki disiplinin de ötesinde esas itibarıyla klasik felsefe geleneği için-

124 Ahmet Öncü, *Sosyoloji ya da Tarih İbn-i Haldun ve Mukaddime Üzerine Bir Deneme*, Öteki Yayınevi, Ankara 1993, s. 16.

125 Öncü, a.g.e., s. 20, 80.

126 Neşet Toku, *İlm-i Umran İbn-i Haldun'da Toplum Bilimsel Düşünce*, Beyan Yay., İstanbul 1999, s. 183-184.

127 Toku, a.g.e., s. 86.

128 Toku, a.g.e., s. 65-90.

129 Süleyman Uludağ-Tahsin Görgün-İbrahim Erol Kozak-Cengiz Tomar: "İbn Haldun", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. XIX, s. 538-555; c. XX, s. 1-12.

130 Görgün, a.g.e., s. 543-544.

de ifade edilmiş bir toplum metafiziği olduğu görüşündedir¹³¹. **Görgün**, İbn Haldun'u klasik felsefe geleneği içindeki bir müslüman düşünür olarak değerlendirmekte¹³², böylece bu noktada **Muhsin Mehdi**'nin yukarıda aktardığımız görüşü ile önemli ölçüde buluşmaktadır. "İbn Haldun" maddesinde **İ. Erol Kozak** *Mukaddime*'deki iktisat hakkındaki fikirleri ele almış, **Cengiz Tomar** ise konulara göre ayırdığı seçilmiş bir İbn Haldun literatürü hazırlamıştır.

İbn Haldun'un Osmanlı ilim geleneği üzerindeki etkisi hakkında da bazı araştırmalar yapılmıştır. **Fındıkoğlu**'nun kısa bir makalesi¹³³ böyle bir konu için yetersiz olmakla birlikte İbn Haldun'un Osmanlı tarihçi ve düşünürleri üzerindeki etkisi hakkında bir fikir vermektedir. Osmanlı Devleti'nin son dönemlerindeki çöküş tartışmalarının İbn Haldun ile ilgisini araştıran **Ejder Okumuş**, makalesinin birinci kısmında İbn Haldun'un devletin aşamaları ve ömrü hakkındaki görüşlerini genişçe özetlemiştir. İkinci kısımda **Kmalızade Ali Efendi**, **Katip Çelebi**, **Naima** ve **Cevdet Paşa**'nın bu konu hakkındaki görüşlerini ortaya koymuş, sonuç olarak bu şahısların İbn Haldun'dan etkilendiklerini, ancak onun kadar determinist bir tarih ve çöküş görüşüne sahip olmayıp, çöküş sürecine girmiş bir devlet veya toplumun birtakım yollarla kurtulabileceğini ileri sürerek İbn Haldun'dan ayrıldıklarını belirtmiştir¹³⁴. Çöküş konusunu tarihçi **Naima** özelinde araştıran **Zeki Arslantürk**, onun tarih felsefesine ait görüşlerinin büyük bir çoğunlukla İbn Haldun kaynaklı olduğunu, en fazla İbn Haldun'dan etkilendiğini belirtmiştir¹³⁵.

Osmanlı Devleti'nin son döneminin büyük tarihçisi **Cevdet Paşa**'nın İbn Haldun'un görüşlerinden önemli ölçüde etkilendiği genel olarak kabul edilmektedir. **Ümit Meriç**'e göre **Cevdet Paşa** Osmanlı tarihçileri içinde İbn Haldun'a en yakın olanıdır¹³⁶. İbn Haldun'un asabiyet teorisini Osmanlı Devleti'nin kuruluş ve yükseliş dönemlerine uygulamıştır¹³⁷. **Neumann** ise **Cevdet Paşa**'nın tarihçiliğini tahlil ettiği kitabında¹³⁸ İbn Haldun'un Osmanlı düşüncesine etkisi meselesini bir başlık altında incelemiştir ("İbn Haldunizm: Ahmed Cevdet'in Ta-

131 Görgün, a.g.e., s. 545.

132 Görgün, a.g.e., s. 553.

133 Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, "Türkiye'de İbn Haldunizm" ("Türkiye'de İbn Haldun Mektebi"), *İş*, İstanbul 1952, s. 3-13, (Aynı makale: "Türkiye'de İbn Haldunizm", *Fuat Köprülü Armağanı*, İstanbul 1953, s. 153-163).

134 Ejder Okumuş, "İbn Haldun ve Osmanlı'da Çöküş Tartışmaları", *Divan*, Bilim ve Sanat Vakfı, İstanbul 1999/1, s. 183-208.

135 Zeki Arslantürk, *Naima'ya Göre Osmanlı Devletinin Çöküş Sebepleri*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1989 ("İbn Haldun ve Naima" s. 25-29).

136 Ümit Meriç, *Cevdet Paşa'nın Toplum ve Devlet Görüşü*, İnsan Yayınları, İstanbul 1992 ("İbn Haldun ve Cevdet Paşa" s. 19-24, "Kaypak Bir Kavram: Asabiyet" s. 45-52), s. 19-21.

137 Ümit Meriç, a.g.e., s. 45-46.

138 Christoph K. Neumann, *Araç Tarih Amaç Tanzimat, Tarih-i Cevdet'in Siyasi Anlamı*, trc.: Meltem Arun), Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2000.

rih Modeli mi?"), Cevdet Paşa ile İbn Haldun'un bazı görüşlerini mukayese etmiştir. Neumann, Paşa'nın, İbn Haldun'un görüşlerini mevcut siyasi yapıyı ve tercihleri meşrulaştırmak için kullandığı neticesine ulaşmıştır. Ancak, araştırmacının, Cevdet Paşa'nın görüşlerini vukufufla tahlil ederken İbn Haldun'a yeterli ölçüde nüfuz edemediği görülmekte, bu sebeple ulaştığı bazı sonuçlar tartışılır hale gelmektedir.

SONUÇ

Bu araştırmamızda Türkiye'de Osmanlı döneminden bu yana yapılan İbn Haldun çalışmalarının kronolojik olarak seyrini takip etmeye ve değerlendirmeye çalıştık.

İslam kültür mirasının zengin halkalarından birini teşkil eden İbn Haldun'un gerek İslam geleneğine, gerekse batı veya diğer ilim geleneklerine mensup düşünür, akım ve görüşlerle karşılaştırılması ilmi olarak tabii hatta gereklidir. Aynı şekilde onun görüşlerinin yorumlanması da doğaldır. Yorumlama zaman, mekan ve araştırmacının benimsediği akıma göre farklılıklar arzedebilir. Ancak karşılaştırma ve yorum aşamalarından önce düşünürün görüşlerinin kendi bütünlüğü içinde anlaşılması gerekmektedir. Türkiye'de yapılan İbn Haldun çalışmalarının nicelik olarak artarken nitelik olarak da bu yönde ilerlediğini görmek sevindiricidir.

EK

TÜRKÇE'DE İBN HALDUN ÜZERİNE YAPILAN ÇALIŞMALAR

Bir Bibliyografya Denemesi

1. Abadan, Yavuz: *Devlet Felsefesi Seçilmiş Okuma Parçaları*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yay., Ankara 1959 ("İbni Haldun" s. 161-172)
2. Abdüllatif Subhi Paşa: *Tekmiletü'l-İber*, İstanbul 1277 (Yunan-Roma tarihi bölümü 51+9 s., İran tarihi bölümü 28+11 s.)
3. Adıvar, Adnan: "İbn Haldun", *İslâm Ansiklopedisi*, 5. bsk., Milli Eğitim Bakanlığı, İstanbul 1978, V/2, s. 738-744
4. Akşin, Sina: "Bedevîlik-Barbarlık ve İnsanlık Tarihi", *Toplum ve Bilim*, sy. 11 (1980), s. 47-50

5. Aktaş, Ümit: "İbn Haldun ve Farabî'nin Siyaset Felsefeleri", *Ülke*, yıl 2, sy. 34 (Şubat 1999), s. 38-43
6. Akyol, Taha: *Haricilik ve Şia, İslam'da Devrimciliğin Sosyolojik Kaynakları*, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul 1988
7. Arslan, Ahmet: *İbn Haldun'un İlim ve Fikir Dünyası*, Vadi Yayınları, 2. bsk. 1997 (1. bsk. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1987)
8. Arslan, Ahmet: "İbni Haldun ve Tarih", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Ege Ün. Edebiyat Fak., c. I, İzmir 1983, s. 9-30
9. Arslan, Ahmet: *İslam Felsefesi Üzerine*, Vadi Yayınları 1999, ("Aristoteles ve İbni Haldun'un Mantık Anlayışları" s. 147-164)
10. Arslan, Ahmet: "İbn Haldun ve Mantık", *Felsefe Yazıları*, YAZKO, 3. Kitap (İstanbul 1982) s. 11-32
11. Arslan, Ahmet: "İbn Haldun ve Doğa", *Felsefe Yazıları*, YAZKO, 4. Kitap (İstanbul 1982) s. 77-100
12. Arslantürk, H. İbrahim: "İbn-i Haldun ve Şifai's-Sâil'inde Tasavvufa Dair Görüşleri", *Özlenen Fark*, yıl 4 (Haziran 2000) s. 33-35
13. Arslantürk, Zeki: *Naima'ya Göre Osmanlı Devletinin Çöküş Sebepleri*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1989 ("İbn Haldun ve Naima" s. 25-29)
14. Ateş, Ahmet: "Asabiyet", *İslâm Ansiklopedisi*, 5. bsk., Milli Eğitim Bakanlığı, İstanbul 1978, I, s. 663-664
15. Barthold, W.: *İslâm Medeniyeti Tarihi*, trc.: M. Fuat Köprülü, 6. bsk., Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara 1984
16. Batsiyeva, Svetlana: "İbn Haldun'un Toplumsal Ortamı ve İktisadi Fikirleri", *Yeni Ülke*, sy. 8 (Temmuz-Eylül 1979) Ankara
17. Bayraktar, Mehmet: "İbn Haldun'un Sosyal Atomculuğu", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 26 (1983), s. 625-628
18. Beyhan, Hayta: *İbn Haldun'da Kişilik Teorisi (Sosyal-Psikolojik Bir Yaklaşım)/The Theory of personality in İbn Haldun*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 1996 (yayınlanmamış yüksek lisans tezi)
19. *Bilim ve Ütopya* (İbn Haldun özel sayısı), sy. 57 (Mart 1999)
20. Boer, T. J. de: *İslam'da Felsefe Tarihi*, trc.: Yaşar Kutluay, Ankara 1960 ("İbn Haldun" s. 141-146)
21. Bouthoul, Gaston: *Toplumbilimin Tarihi*, trc.: Cemal Süreya, Varlık Yayınları, İstanbul 1971 ("İbni Haldun" s. 27-31)

22. (Bölükbaşı), Rıza Tevfik: "İbn Haldun ve Hikmet-i Tarih", *Maarifi* sy. 182-185, 187-190 (1311/h. 1312)
23. Bulaç, Ali: *Tarih Toplum ve Gelenek*, İz Yayıncılık, İstanbul 1996 ("İbn Haldun'a Göre Medeniyet", s. 157-162)
24. Bulaç, Ali: "Bedevilik-Hadarilik", *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi*, Risale, 1990, s. 142-144
25. Cabiri, Muhammed Abid: *Felsefi Mirasımız ve Biz*, trc.: Said Aykut, Kitabevi, İstanbul 2000 ("İbn Haldun'un Mukaddime'sinde Rasyonel ile İrrasyonelin Epistemolojisi" s. 305-358, "İbn Haldunculuktan Geriye Kalan Tortu" s. 361-384)
26. Cemil Zeki: *İbn Haldun*, Kitabhane-i Hilmi, İstanbul 1317/1899
27. Clement, E: "Bir Bilinçsizlik Teorisyonu: İbn Haldun", trc.: İsmail Doğan, *İslamî Araştırmalar*, sy. 5 (Ekim 1987), s. 106-115
28. Demirkol, Taner: *İbn Haldun'da Bilim ve Devlet*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1994 (yayınlanmamış yüksek lisans tezi)
29. Doğan, İsmail: *Sosyoloji Kavramlar ve Sorunlar*, Sistem Yayıncılık, İstanbul 1996 ("Ortaçağın Kayda Değer Toplum Teorisi ve Bir İsim: İbn-i Haldun" s. 33-43)
30. Dursun, Selahattin: *İbn Haldun'da Felsefe ve Din Değerlendirmeleri*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1998 (yayınlanmamış yüksek lisans tezi)
31. Ecer, Vehbi: *İslam Tarihi Dersleri II*, Erciyes Üniversitesi Yay., Kayseri 1995 ("İbn Haldun" s. 31-33)
32. Ertürk, Kemer: *Tarih Felsefesinde İbn Haldun ve Vico*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1998 (yayınlanmamış yüksek lisans tezi)
33. Falay, Nihat: *İbn Haldun'un İktisat Görüşleri*, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Maliye Enstitüsü Yay., İstanbul 1978
34. Fayda, Mustafa: "Bedevî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1992, V, s. 311-317
35. Fındıkoğlu, Ziyaeddin Fahri-Ülken, Hilmi Ziya: *İbni Haldun*, Kanaat Kitabevi, İstanbul 1940
36. Fındıkoğlu, Ziyaeddin Fahri: *İbni Haldun'da Tarih Telakkisi ve Metod Nazariyesi*, Gençlik Kitabevi Neşriyatı, İstanbul 1951 (eser müellifin şu kitabından ayrı basım: *İctimaiyat, Üçüncü Kitap Metodoloji Nazariyeleri*, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yay., İstanbul 1950, "İbni Haldun Metodolojisi" s. 67-138)
37. Fındıkoğlu, Ziyaeddin Fahri: "İbn Haldun'un Hukuka Ait Fikirleri ve Tesiri" *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, c. V, İstanbul 1939, s. 138-155 (ayrı)

- makale: İctimâiyât, 3. bsk., İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1961)
38. Fındıkoğlu, Ziyaeddin Fahri: "Türkiye'de İbn Haldunizm" ("Türkiye'de İbn Haldun Mektebi"), *İş*, İstanbul 1952, s. 3-13, (Aynı makale: "Türkiye'de İbn Haldunizm", *Fuat Köprülü Armağanı*, İstanbul 1953, s. 153-163)
  39. Fındıkoğlu, Ziyaeddin Fahri: "İstanbul Kütüphanelerindeki Yazma İbn Haldun Nüshalarından Biri Hakkında", *Zeki Velidi Togan Armağanı*, İstanbul 1955, s. 360-364
  40. Fındıkoğlu, Ziyaeddin Fahri: "Biraz da İslam Sosyolojisi", *Bilgi*, c. XIX-XX, sy. 223-224 (1965-1966), s. 12-15
  41. Fındıkoğlu, Ziyaeddin Fahri: "İbn Haldun'un Hayatı-I", *İş Üç Aylık Ahlâk ve İctimaiyat Mecmuası*, c. IV (1938), sy. 14, İstanbul 1938, s. 27-32
  42. Fındıkoğlu, Ziyaeddin Fahri: "İbn Haldun'un Hayatı", *İş Üç Aylık Ahlâk ve İctimaiyat Mecmuası*, c. IV (1938), sy. 15-16, İstanbul 1938, s. 80-86
  43. Fındıkoğlu, Ziyaeddin Fahri: "İbn Haldun'un Hayatı", *İş Üç Aylık Ahlâk ve İctimaiyat Mecmuası*, c. V (1939), sy. 17, İstanbul 1939, s. 21-29
  44. Fındıkoğlu, Ziyaeddin Fahri: "İbn Haldun'un Eseri", *İş Üç Aylık Ahlâk ve İctimaiyat Mecmuası*, c. V (1939), sy. 18, İstanbul 1939, s. 90-105
  45. Fındıkoğlu, Ziyaeddin Fahri: "İbn Haldun, Tarih Telakkisi", *İş Üç Aylık Ahlâk ve İctimaiyat Mecmuası*, c. V (1939), sy. 19, İstanbul 1939, s. 163-178
  46. Fındıkoğlu, Ziyaeddin Fahri: "İbn Haldun, Coğrafya Telakkisi", *İş Üç Aylık Ahlâk ve İctimaiyat Mecmuası*, c. VI (1940), sy. 22, İstanbul 1940, s. 49-59
  47. Fındıkoğlu, Ziyaeddin Fahri: "İbn Haldun, Hukukçu", *İş Üç Aylık Ahlâk ve İctimaiyat Mecmuası*, c. VI (1940), sy. 21, İstanbul 1940
  48. Garaudy, Roger: *Sosyalizm ve İslamiyet*, trc.: D. Avcıoğlu-E. Tüfek, Yön Yayınları, İstanbul 1965 ("Descartes ve Montesquieu'nün Öncüsü ve İslam'ın Marks'ı: İbn Haldun" s. 55-64)
  49. Gibb, Hamilton A. R.: "İbni Haldun'un Siyasi Teorisinin İslami Arkapları", *İslam Medeniyeti Üzerine Araştırmalar*, trc.: Kadir Durak, Atilla Özkök, Hayrettin Yücesoy, Kenan Dönmez, Endülüs Yay., İstanbul 1991, s. 183-192
  50. Görgün, Tahsin: "İbn Haldun" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1999, XIX, s. 543-555
  51. Gumplowicz, Ludwig: "İbni Haldun'da İctimaiyat" trc.: Z. Fahri Fındıkoğlu, *Mihrab*, yıl 1, sy. 17-23 (Ağustos-Teşrin-i sani 1340/1924)
  52. Gumplowicz, Ludwig: "İbni Haldun ve İctimaiyatı" trc.: Z. Fahri Fındıkoğlu, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, c. VI, sy. 2-3 (1940), s. 573-588

53. (Günaltay,) M. Şemseddin: *İslam'da Tarih ve Müverrihler*, Evkaf-ı İslamiye Mat., İstanbul 1339/1342/1923. Eser sadeleştirilmiştir: Günaltay, M. Şemseddin: *İslam Tarihinin Kaynakları*, haz.: Yüksel Kanar, Endülüs Yay., İstanbul 1991
54. Günay, Ünver: "İslâm Dünyasında Bir Din Sosyolojisi Öncüsü İbn Haldun (1332-1406)", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 6 (1986), s. 63-104
55. Gürhan, Olga: *İbn Haldun'un Siyaset Teorisi Üzerine Sosyolojik Bir Çalışma*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1996 (yayınlanmamış yüksek lisans tezi)
56. Gürkan, Ülker: "Hukuk Sosyolojisi Açısından İbni Haldun", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, c. XXIV, sy. 1-4 (1967), s. 223-246
57. Gürkan, Ülker: *Hukuk Sosyolojisine Giriş*, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yay., Ankara 1989 ("İbni Haldun", s. 85-100)
58. Hamîd Vehbi: *Meşâhîr-i İslam* I-IV (2 müc.), Mihran, İstanbul 1301 ("İbn Haldun" c. III, cüz 38, s. 1201-1232)
59. Hançerlioğlu, Orhan: "İbn Haldun", *Felsefe Ansiklopedisi Düşünürler Bölümü* I-II, Remzi Kitabevi, İstanbul 1985, c. I, s. 260-262
60. Hassan, Ümit: *İbn Haldun'un Metodu ve Siyaset Teorisi*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yay., Ankara 1977
61. Hassan, Ümit: "İbn Haldun Mukaddime'si Metninin Yaygınlık Kazanması Üzerine Notlar", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, XXVIII, sy. 3-4, (1973), Ankara 1975, s. 111-126
62. Hassan, Ümit: "İlkel Toplum-Uygar Toplum İlişkisi Konusundaki Yaklaşımlara Bir Bakış", *Prof. Aziz Köklü'nün Anısına Armağan*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yay., Ankara 1984, s. 227-240
63. Hitti, Philip: *Arap Tarihinin Mimarları*, trc.: Ali Zengin, Risale Yay., İstanbul 1995 ("İlk Tarih Filozofu: İbn Haldun" s. 291-312)
64. Hizmetli, Sabri: *İslam Tarihçiliği Üzerine*, Diyanet İşleri Başkanlığı, Ankara 1991 (İbn Haldun ve Tenkidi İslam Tarihi", s. 82-92)
65. Huriye Tevfik Mücahid: *Fârâbi'den Abduh'a Siyasi Düşünce*, trc.: Vecdi Akyüz, İz Yay., İstanbul 1995
66. el-Husarî, Sâtu': "İbn Haldun Sosyolojisi", trc.: Mehmet Bayyığıt, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 4 (1991), Konya, s. 223-230
67. İbn Haldun: *Terceme-i Mukaddime-i İbn-i Haldun* I-II, trc.: Pîrîzade Mehmed Sâhîh, Takvimhâne-i Amire 1275
68. İbn Haldun: *Mukaddime-i İbn-i Haldun'un Fast-ı Sâdisinin Tercemesi*, trc.: Ahmet Cevdet Paşa, Takvimhâne-i Amire, İstanbul 1277

69. İbn Haldun: *Mukaddime* I-II, trc.: Süleyman Uludağ, 2. bsk., Dergah Yay., İstanbul 1988
70. İbn Haldun: *Mukaddime* I-III, trc.: Zakir Kadiri Ugan, MEGSB Yay., İstanbul 1988 (1. bsk. 1954-1957)
71. İbn Haldun: *Mukaddime* I, trc.: Turan Dursun, Onur Yayınları, Ankara 1977 (yarım kalmış tercüme)
72. İbn Haldun: *Miftâhu'l-İber*, I-IV, trc.: Abdüllatif Subhi Paşa, İstanbul 1276
73. İbn Haldun: *Tasavvufun Mahiyeti (Şifâu's-Sâil* tercümesi), trc.: Süleyman Uludağ, 2. bsk. Dergah Yay., İstanbul 1984 (1. bsk. 1977)
74. *İbn Haldun ve Göç Tarihi*, Hollanda Türk Akademisyenler Birliği, Amsterdam
75. İzmirli, İsmail Hakkı: "İslam'da Felsefe Ceryanları, İbni Haldun", *Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, yıl 5, sy. 24 (Birinci Kanun 1932), s. 1-17
76. İzmirli, İsmail Hakkı: *İslam'da Felsefe Akımları*, haz.: N. Ahmet Özalp, Kitabevi, İstanbul 1995, ("İbn Haldun", s. 359-379)
77. İzmirli, İsmail Hakkı: *İslam Mütefekkirleri ile Garp Mütefekkirleri Arasında Mukayese*, haz.: S. Hayri Bolay, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 6. bsk., Ankara 1981 (1. bsk. 1952), ("İbn-i Haldun" s. 37-39)
78. Kayadibi, Fahri: "İbn Haldun ve Eğitim", *Diyanet Aylık Dergi*, sy. 89 (Mayıs 1998), s. 36-39
79. Khemeri, T: "İbn Haldun'un Mukaddimesi'ndeki 'Asabiye' Mefhumu" trc.: Hüseyin Zamantılı, *Sosyoloji Konferansları*, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi neşriyatı, yirminci kitap (1982), İstanbul 1984, s. 161-189
80. Kırbaçoğlu, Mehmed Hayri: "İbn Haldun'un Mukaddime'sinin Yeni Bir Tercümesi Üzerine" *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 27 (Ankara 1985), s. 363-398
81. Kırbaçoğlu, Mehmed Hayri: "Mukaddime'ye Yazılan 'Giriş' Bir İntihal mi?" *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 27 (Ankara 1985), s. 399-414
82. Kıvılcımlı, Hikmet: *Tarih Devrim Sosyalizm*, Tarihsel Maddecilik Yayınları, İstanbul 1965, ("Darvinizmin Muştulayıcısı İslam Marksı" s. 60-64, "İbni Haldun'un Gerçek Diyalektiği" s. 154-157)
83. Kıvılcımlı, Hikmet: *Tarihte Büyük Devrimciler*, Diyalektik Yayınları, 1995 ("İbni Haldun" s. 29-38)
84. Kızılcelik, Sezgin: *Sosyoloji Teorileri I-II*, Yunus Emre Ltd. Şti., Konya 1994 ("İbni Haldun" c. I, s. 39-94)
85. Kızılcelik, Sezgin: *Açıklamalı Sosyoloji Terimler Sözlüğü*, Atilla Kitabevi, Ankara 1994

86. Kongar, Emre: "İbni Haldun ve Asabiyyet", *Ulusal Kültür*, Kültür Bakanlığı, yıl 1, sy. 2 (Ekim 1978), Ankara, s. 183-190
87. Korkmaz, Nurettin: *İbn Haldun'da Sosyolojik Kavramlar*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1998 (yayınlanmamış yüksek lisans tezi)
88. Kozak, İ. Erol: *İbn Haldun'a Göre İnsan-Toplum-İktisat*, Pınar Yay., İstanbul 1984
89. Kozak, İ. Erol: "İbn Haldun", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1999, XX, s. 1-8
90. Kozak, İ. Erol: "İbn Haldun'da Geçim ve Kazanç Yollarıyla İlgili Tasnif ve Değerlendirmeler", *İşletme Dergisi*, Atatürk Üniversitesi İşletme Fakültesi Araştırma Enstitüsü, c. V, sy. 3-4 (Şubat 1982), s. 141-175
91. Kozak, İ. Erol: "İbn Haldun'da İktisadi Faaliyetin Yeri ve Önemi", *İşletme Fakültesi Dergisi*, Atatürk Üniversitesi İşletme Fakültesi Araştırma Enstitüsü, c. V, sy. 3-4 (1981)
92. Kurt, A.: "Asabiyyet", *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi*, Risale, 1990, s. 82-83
93. Kurtkan Bilgiseven, Amiran: *Sosyal İlimler Metodolojisi*, Filiz Kitabevi, 3. bsk., İstanbul 1989 (1. bsk. Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1978), ("İbni Haldun" s. 57-67)
94. Kuyurtar, Mehmet: *İbni Haldun'un Ahlâk Hakkındaki Görüşleri*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi (yüksek lisans tezi)
95. Lacoste, Yves: *İbni Haldun, Üçüncü Dünyanın Geçmişi, Tarih Biliminin Doğuşu*, trc.: Mehmet Seit, Sosyalist Yayınlar, İstanbul 1993
96. Laroui, Abdallah: *İslam ve Modernlik*, trc.: Ayşegül Yaraman-Başbuğu, Milliyet Yayınları, 1993 ("İbn-i Haldun'da Klasik Devlet" s. 20-24, "İbn-i Haldun ve Machiavelli", s. 97-125)
97. Macit Fahri: *İslam Felsefesi Tarihi*, trc.: Kasım Turhan, İklim Yay., İstanbul 1987 ("Reaksiyon ve Yeniden Kuruluş: İbn Haldun" s. 256-262)
98. Meriç, Cemil: *Umrandan Uygarlığa*, 3. bsk., Ötüken Yay., İstanbul 1979 (1. bsk. 1974), ("Kendi Semasında Tek Yıldız", s. 139-163)
99. Meriç, Cemil: *Işık Doğudan Gelir*, Pınar Yay., İstanbul 1984 ("İbn Haldun ve..." s. 226-233)
100. Meriç, Cemil: *Sosyoloji Notları ve Konferanslar*, İletişim Yayınları, 1993 ("İbn Haldun" s. 67-70, "Oryantalizm, Kapitalizmin Keşif Kolu ve İbn Haldun" s. 172-177)
101. Meriç, Ümit: *Cevdet Paşa'nın Toplum ve Devlet Görüşü*, İnsan Yayınları, İstanbul 1992 ("İbn Haldun ve Cevdet Paşa" s. 19-24, "Kaypak Bir Kavram: Asabiyyet" s. 45-52)

102. Muallim Cevdet: "İbni Haldun Tarihi Mukaddemesi", *Muallim Cevdet Hayatı ve Eserleri*, haz.: Osman Ergin, İstanbul Belediyesi, İstanbul 1937, s. 609-624
103. Muhsin Mehdi: "İbn Haldun" trc.: Mustafa Armağan, *İslam Düşüncesi Tarihi I-IV*, haz.: M. M. Şerif, İnsan Yayınları, İstanbul 1991, c. III, s. 109-124
104. Muhsin Mehdi: "İbn Haldun" trc.: Y. Ziya Cömert, *İslam Düşüncesi Tarihi I-IV*, haz.: M. M. Şerif, İnsan Yayınları, İstanbul 1991, c. III, s. 183-203
105. Nasr, Seyyid Hüseyin: *İslam'da Bilim ve Medeniyet*, trc.: Nabi Avcı-Kasım Turhan-Ahmet Ünal, İnsan Yayınları, İstanbul 1991 ("İbn Haldun ve İlimlerin Sınıflandırılması" s. 62-64)
106. Neumann, Christoph K.: *Araç Tarih Amaç Tanzimat, Tarih-i Cevdet'in Siyasi Anlamı*, trc.: Meltem Arun, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2000
107. Olgun, Halit: *Sosyal Değişme Açısından İbn Haldun ve Sorokin*, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırıkkale 1999 (yayınlanmamış yüksek lisans tezi)
108. Okumuş, Ejder: "İbn Haldun ve Osmanlı'da Çöküş Tartışmaları", *Divan*, Bilim ve Sanat Vakfı, İstanbul 1999/1, s. 183-208
109. Öncü, Ahmet: *Sosyoloji ya da Tarih, İbn-i Haldun ve Mukaddime Üzerine Bir Deneme*, Öteki Yayınevi, Ankara 1993
110. Özbilgen, Tarık: *Eleştirel Hukuk Sosyolojisi Dersleri*, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, İstanbul 1971 ("İbni Haldun" s. 202-227)
111. Özlem, Doğan: *Tarih Felsefesi*, Ara Yayıncılık, 2. bsk., İstanbul 1992 (1. bsk. Ege Üniversitesi Basımevi 1984), ("İslam Ortaçağı ve İbni Haldun" s. 27-34)
112. Öztürk, Hüseyin: *Düşünce ve Uygarlık Tarihi*, Ülke Yayın Haber Tic. Ltd. Şti., 1987 ("Bağımsız Filozoflar İbn Haldun" s. 140-146)
113. Parlatan, Mustafa: *İbn Haldun'un Mukaddime'sinde Türkler*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 1994 (yayınlanmamış yüksek lisans tezi)
114. Rayyıs, M. Ziyaüddin: *İslam'da Siyasi Düşünce Tarihi*, trc.: Ahmet Sarıkaya, Nehir Yay., İstanbul 1990
115. Sadoğlu, Hüseyin: *İbn Haldun'da Sosyoekonomik Değişme*, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kütahya 1995 (yayınlanmamış yüksek lisans tezi)
116. Sarıca, Murat: *100 Soruda Siyasi Düşünce Tarihi*, Gerçek Yayınevi, 6. bsk., 1993 (1. bsk. 1973), ("İbn Haldun'a Göre Toplum ve Devlet Nedir" s. 48-50)
117. Söğütlü, İlyas: *İbn Haldun'da Devlet İktisadi Hayat İlişkileri*, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kütahya 1995 (yayınlanmamış yüksek lisans tezi)

118. Şakar, Müjdat: "Siyaset Sosyolojisi Açısından İbn Haldun ve Metodu", *Marmara Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, sy. 3 (1986), s. 605-626
119. Şemseddin Sami: "İbn Haldun", *Kamusu'l-A'lam I-VI*, Mihran, İstanbul 1306/1889, c. I, s. 261-263
120. Şirvani, Harun Han: *İslam'da Siyasi Düşünce ve İdare*, trc.: Kemal Kuşçu, İrfan Yayınevi, İstanbul 1965 ("İbni Haldun", s. 126-133)
121. Togan, A. Zeki Velidi: *Tarihte Usul*, 4. bsk., Enderun Kitabevi, İstanbul 1985 (1. bsk. 1950)
122. Togan, A. Zeki Velidi: "İbn Haldun Nazarında İslâm Hükümetlerinin İstikbali", *Bilgi Mecmuası*, sy. 7 (Haziran 1330/1914), s. 733-743
123. Togan, A. Zeki Velidi: "İbn Khaldun, The Mukaddimah", *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, c. III, sy. 3-4, (1959-60) s. 249-251
124. Toku, Neşet: *İlm-i Umran İbn-i Haldun'da Toplum Bilimsel Düşünce*, Beyan Yay., İstanbul 1999
125. Tomar, Cengiz: "İbn Haldun, Literatür", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1999, XX, s. 8-12
126. Topçuoğlu, Abdullah: "İbn Haldun Üzerine Bir Bibliyografya Çalışması", *Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Dergisi*, sy. 2 (1983), Konya 1983, s. 199-241
127. Topçuoğlu, Hamide: *Hukuk Sosyolojisi Dersleri*, Ankara Ün. Hukuk F. Yay., Ankara 1963 ("İbni Haldun", s. 337-362)
128. Uludağ, Süleyman: *İbn Haldun*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1993
129. Uludağ, Süleyman: "İbn Haldun", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1999, XIX, s. 538-543
130. Uludağ, Süleyman: "Devlet Kavramı Bağlamında Neseb ve Asalet", *Ülke*, sy. 26 (Haziran 1997), s. 46-63
131. Uygun, Oktay: *İbn Haldun'un Toplum ve Devlet Görüşü*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1986 (yayınlanmamış yüksek lisans tezi)
132. Uzezan, Ömer: "İbni Haldun", trc.: Mihri Belli, *Yön*, yıl 4, sy. 102 (12-19 Mart 1965), s. 11
133. Ülken, Hilmi Ziya: *İslam Felsefesi*, Ülken Yay., 3. bsk., 1983 (1. bsk. İş Bankası Kültür Yayınları, 1967), ("İbn Haldun" s. 228-238)
134. Ülken, Hilmi Ziya: *İslam Düşüncesi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1946, ("İbni Haldun" s. 236-243)
135. Yalıtıkaya, M. Şerafeddin: "İbn Haldun Vesilesiyle İslam ve Türkler", *İş Üç Aylık Ahlâk ve İctimaiyat Mecmuası*, c. IV (1938), sy. 15-16, s. 67-71

136. Yetim, Musa: *Sosyal Siyaset Müesseselerinin En Büyüğü Olmak Bakımından İbn Haldun'un Devlet Görüşü*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1994 (yayınlanmamış yüksek lisans tezi)
137. Yiğit, İsmail: *İslam Tarihi I-IX*, Kayıhan Yayınları, İstanbul 1991, ("İbn Haldun" c. VII, s. 341-343)
138. Yıldırım, Yavuz: *İbn Haldun'un Bedâvet Teorisi*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1998, (yayınlanmamış doktora tezi)
139. Yıldırım, Yavuz: *İbni Haldun'un Metodu ve Umran Teorisi*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1990, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi)
140. Yumuk, Recep: "İbn Haldun'da Devlet Görüşü", *İşletme Dergisi*, Atatürk Üniversitesi İşletme Fakültesi Araştırma Enstitüsü, c. III, sy. 1-2 (Şubat 1978), s. 227-278
141. Yurtçul, Buket: *İbn Haldun'un Eğitim Sosyolojisi*, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas 1999 (yayınlanmamış yüksek lisans tezi)